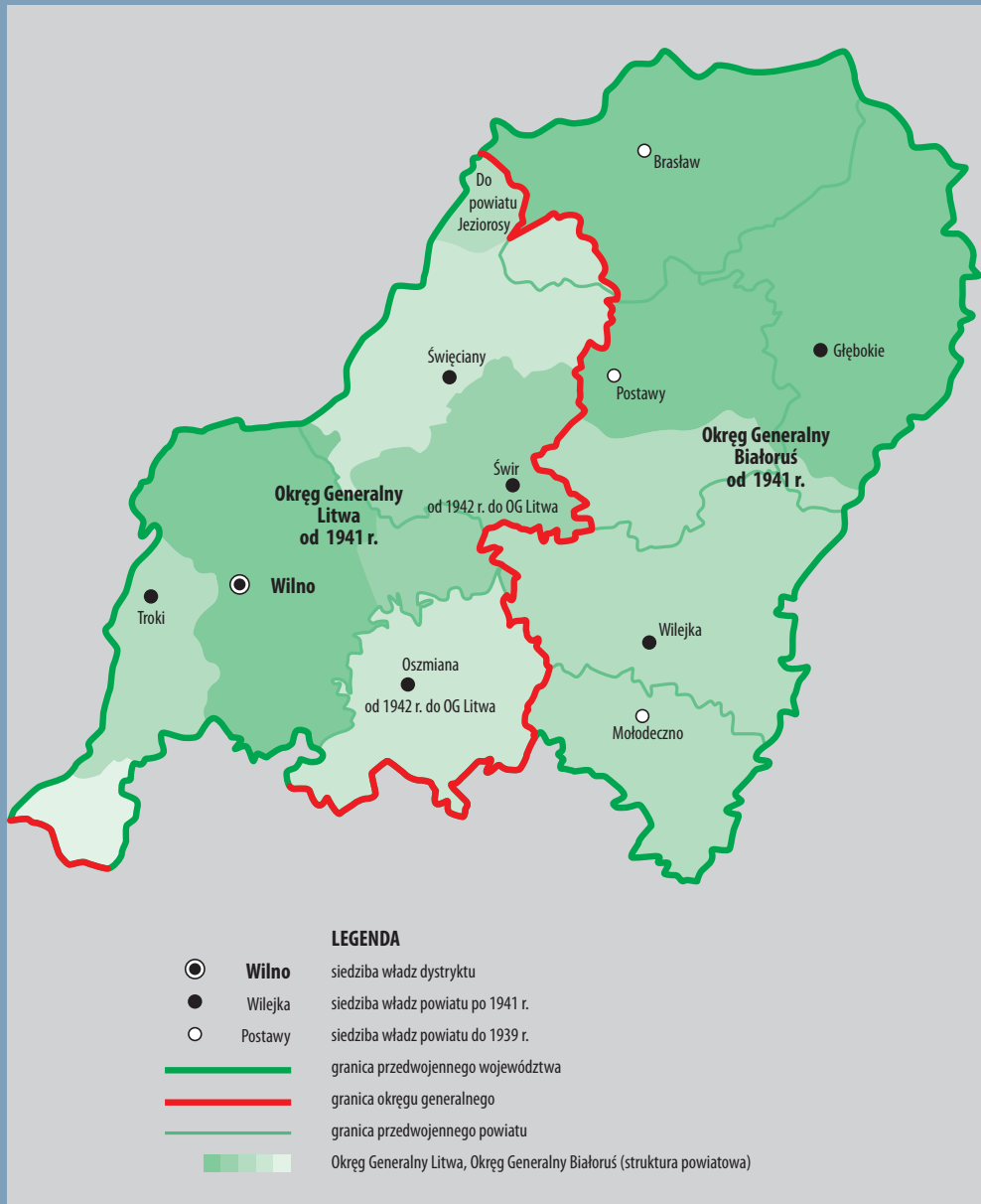


Niemiecki podział administracyjny przedwojennego województwa wileńskiego w latach 1941–1944



Marta Kupczewska

Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Białymstoku

ORCID 0000-0002-7168-4927

Monika Tomkiewicz

Instytut Pamięci Narodowej

ORCID 0000-0001-5012-3699

Polacy ratujący Żydów na terenie przedwojennego województwa wileńskiego

Problematyka odnosząca się do ratownictwa Żydów w czasie II wojny światowej na ziemiach polskich jest zagadnieniem niezwykle złożonym. Wymaga nie tylko zrekonstruowania trudno uchwytnego zjawiska społecznego, jakim była pomoc ludności polskiej osobom narodowości żydowskiej, ale również interpretacji skomplikowanych stosunków społecznych występujących w okresie poprzedzającym okupację niemiecką. Z tego też powodu niniejsze opracowanie nie tylko obejmuje analizę stanu dotychczasowych badań w ramach głównego problemu odnoszącego się do skali i zakresu pomocy ratowania Żydów na obszarze przedwojennego województwa wileńskiego, ale również odnosi się do ogólnej analizy całokształtu stosunków społecznych panujących na interesującym nas obszarze. W celu przedstawienia pełnego obrazu konieczne jest ukazanie lokalnej specyfiki narodowościowej w okresie kształtowania się niepodległego państwa polskiego w dwudziestoleciu międzywojennym, następnie relacji polsko-żydowskich w czasie okupacji sowieckiej oraz litewskiej i wreszcie sytuacji ludności cywilnej na interesujących nas terenach w czasie okupacji niemieckiej (ze szczególnym uwzględnieniem zagłady Żydów). Ostatnia część opracowania poświęcona jest przeglądowi stanu badań nad ratownictwem Żydów w Wilnie i na Wileńszczyźnie w dotychczasowej literaturze polskojęzycznej i zagranicznej.

Zakres terytorialny

Omawiane terytorium na potrzeby niniejszego raportu nazywane jest umownie Wileńszczyzną. Obejmowało ono obszar około 29 tys. km kw. i w 1931 r. liczyło 1,276 mln mieszkańców. W skład województwa wileńskiego wchodziło 15 miast i 96 gmin wiejskich. Administracyjnie teren był podzielony na 8 powiatów z następującą liczbą mieszkańców: brasławski (143 161 mieszkańców), dziśnieński (159 886), mołodecki (91 285), oszmiański (104 612), postawski (99 907), święciański (136 475), wilejski (131 070) oraz wileńsko-trocki (214 472). Miasto Wilno funkcjonowało na prawach powiatu grodzkiego i w 1937 r. liczyło 208 478 mieszkańców. Pozostałe miasta, jak na przykład Nowa Wilejka, Głębokie, Oszmiana, Mołodeczno, Święciany, Wilejka czy Dzisna nie przekraczały liczby 10 tys. mieszkańców¹.

¹ Dane odnoszące się do powiatów ukazują stan z 1931 r., dane na temat miasta Wilna z 1937 r. (*Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 11, 12–14; *Rocznik statystyczny Wilna 1937*, Wilno 1939, s. 9; *Drugi*

W czasie II wojny światowej status okupacyjny Wileńszczyzny ulegał wielokrotnym zmianom. Po napaści ZSRR na Polskę (19 września – 28 października 1939 r.) cały teren przedwojennego województwa wileńskiego znalazł się pod pierwszą okupacją sowiecką. Na mocy podpisanego 10 października 1939 r. przez ZSRR i Litwę porozumienia o wzajemnej pomocy Wilno wraz z wąskim pasmem zachodniej części Wileńszczyzny (tzw. okręg wileński) zostały przekazane Litwie. Był to obszar obejmujący teren od Oran na południu do Turmontu na północy – 6880 km kw. Stanowił niewielką, choć najbardziej zaludnioną część przedwojennego województwa wileńskiego. Status Wilna i obwodu wileńskiego uległ zmianie wraz z inwazją wojsk sowieckich na Litwę. 15 czerwca 1940 r. tereny te znalazły się ponownie pod okupacją sowiecką. Wkrótce po przyłączeniu rejonów Druskiennik (woj. białostockie), Ejszyszek, Marcinkańców i Dziewieniszek (woj. nowogródzkie) oraz północnego rejonu przedwojennego województwa wileńskiego na linii Święciany–Hoduszcziszki–Twerecz weszły one w skład Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W odniesieniu do omawianej części Wileńszczyzny okres ten nazywany jest drugą okupacją sowiecką².

Jednocześnie po agresji 17 września 1939 r. pod pierwszą okupacją sowiecką niezmiennie pozostawała wschodnia, słabiej zasiedlona część przedwojennego województwa wileńskiego, tworząc obwód wilejski, stanowiący nową jednostkę administracyjną wprowadzoną przez Sowietów. Obwód ten – obok baranowickiego, białostockiego, brzeskiego i pińskiego – wszedł w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i dzielił się na powiaty: brasławski, dziśnieński, mołodecki, oszmiański, postawski, święciański i wilejski³.

Od 22 czerwca 1941 r., wraz z początkiem wojny niemiecko-sowieckiej, nastąpił okres okupacji niemieckiej, który trwał do 3 lipca 1944 r. Ziemie wschodnie zdobyte na ZSRR przez Niemców zostały podzielone administracyjnie na tereny podległe zarządowi wojskowemu (obszar działań wojennych) oraz będące pod zarządem administracji cywilnej. Okupowane terytoria wschodnie pod zarządem cywilnym podlegały Ministerstwu do spraw Okupowanych Terenów Wschodnich (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete), potocznie zwanym Ministerstwem Wschodnim (Ostministerium). Powołano dwa komisariaty: Komisariat Rzeszy Wschód (Reichskommissariat Ostland) oraz Komisariat Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine), które podzielono na okręgi generalne. Okręg Generalny Litwa (Generalbezirk Litauen) składał się z czterech okręgów: kowieńskiego, szawelskiego, poniewieskiego i wileńskiego. 1 kwietnia 1942 r. rejon Ejszyszek i Bieniakoni (przynależnych administracyjnie do przedwojennego pow. lidzkiego woj. nowogródzkiego) oraz Oszmiany i Świru zostały odłączone od Okręgu Generalnego Białoruś i przyłączone do okręgu wileńskiego Okręgu Generalnego Litwa. Tak ukształtowany, liczący 15 840 km kw. powierzchni obszar obejmował zachodnie skrawki powiatów: brasławskiego, postawskiego i wilejskiego, powiaty: oszmiański, święciański, trocki

powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe. Województwo wileńskie bez miasta Wilna, Warszawa 1936, s. 1).

² P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985, s. 55–57.

³ K. Jasiewicz, *Pierwsi po diable. Elity sowieckie w okupowanej Polsce*, Warszawa 2001, s. 16, 18.

i wileński (z miastem Wilno) oraz niewielką część województwa nowogródzkiego (północny rejon pow. lidzkiego). Zamieszkiwało go 600 161 mieszkańców (samo Wilno według spisu z 27 maja 1942 r. liczyło 146 tys. mieszkańców)⁴. Pozostałe tereny dawnego województwa wileńskiego, tj. powiaty: brasławski, postawski i wschodnia część wilejskiego oraz dzisieński i mołodecki, zostały włączone do Okręgu Generalnego Białoruś. Wschodnie obszary przedwojennej Wileńszczyzny tworzyły dwa z dziesięciu istniejących w Okręgu Generalnym Białoruś komisariatów okręgowych (Gebietskommissariat) z ośrodkami w Głębokiem i Wilejce. Podział ten zasadniczo przetrwał do lipca 1944 r., kiedy to w wyniku wejścia na interesujące nas obszary Armii Czerwonej nastąpiła tzw. trzecia okupacja sowiecka⁵.

Struktura narodowościowa

Ludność polska w województwie wileńskim według spisu powszechnego z 1931 r. liczyła ponad 761 700 osób, co stanowiło 59,7 proc. mieszkańców tego województwa, w samym zaś Wilnie około 66 proc. Wileńszczyznę przed II wojną światową oprócz Polaków zamieszkiwało także wiele innych narodowości: najliczniej Białorusini (289,7 tys., tj. 22,7 proc. ogółu mieszkańców), Żydzi (około 110 tys., tj. 8,7 proc. ogółu mieszkańców) oraz Litwini (65,3 tys., tj. 5,2 proc. ogółu mieszkańców). Znaczny odsetek mniejszości narodowych, które w niektórych rejonach stanowiły nawet większość mieszkańców, był charakterystyczny dla wschodnich województw II Rzeczypospolitej, zwanych kresowymi. Główne skupiska Litwinów znajdowały się w powiatach święciańskim i wileńsko-trockim, Białorusini zaś w dominującym stopniu zasiedlali wschodnie obszary Wileńszczyzny (powiaty dziśieński, mołodecki, postawski i wilejski). Obywatele polscy narodowości żydowskiej w połowie zamieszkiwali Wilno (około 28 proc. ogółu mieszkańców), w połowie zaś teren województwa wileńskiego (około 5 proc. ogółu mieszkańców). W przededniu wybuchu wojny na ogólną liczbę 208 tys. mieszkańców Wilna, społeczność żydowska liczyła około 58 tys. osób⁶.

⁴ W latach 1942–1944 w skład okręgu wileńskiego wchodziło 6 powiatów: wileński, trocki, święciański, ejszyski, oszmiański i świrski (dwa ostatnie przyłączone 1 IV 1944 r.). Powiat wileński obejmował takie gminy jak Rzesza, Mejszagola, Podbrzezie, Niemenczyn, Mickuny, Rudomina, Turgiele, Jaszuny i Szumsk; powiat święciański – gminy Święciany, Małe Święciany, Widze, Hoduciszki, Daugieliszki, Twerecz, Kołtyniany, Melegiany, Janiszki, Podbrodzie, Ignalino i Saldutiškis; powiat trocki – gminy Troki, Landwarów, Rudziszki, Jewie, Siemeliszki, Wysoki Dwór, Hanuszyszki, Zośle, Koszedary, Żyżmory; powiat ejszyski – gminy Ejszyszki, Wielkie Soleczniki, Orany II, Olkieniki, Bieniakonie, Dziewieniszki, Koniawa (A. Bubnys, *Niemiecka polityka okupacyjna i stosunki etniczne w Wilnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)* [w:] *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944/1945*, red. E. Dmitrów, J. Tauber, Białystok 2011, s. 123–124; S. Myllyniemi, *Die Neuordnung der Baltischen Länder 1941–1944*, Helsinki 1973, s. 87–97).

⁵ L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna lat wojny i okupacji 1939–1945*, Warszawa 1999, s. 207; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 21; E. Mironowicz, *Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944*, Kraków 2015, s. 41, 45.

⁶ *Mały rocznik...*, s. 22–25; *Rocznik statystyczny Wilna...*, s. 9; *Drugi powszechny spis ludności...*, s. 10–13; J. Biber, *The Destruction of Jerusalem of Lithuania Principal Dates and Numbers* [w:] *Vilniaus Geto afišos. Albumas-katalogas*, red. J. Biber, R. Kostanian, J. Rozina, Vilnius 2006, s. 6; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 30–38.

W całym województwie wileńskim funkcjonowały 33 żydowskie gminy wyznaniowe. Najważniejsza była gmina wyznaniowa miasta Wilna, która mogła poszczycić się jedną z najstarszych tradycji wśród wszystkich żydowskich gmin w Europie. Wilno było uważane za stolicę kulturalną Żydów europejskich (tzw. Jerozolima Północy). Stanowiło ponadto jeden z najważniejszych ośrodków ruchu hebraistycznego. W mieście nad Wilią działały różnorodne społeczne i polityczne organizacje żydowskie, prężnie funkcjonowały teatry i biblioteki, wydawano liczne tytuły prasy oraz prowadzono ponad dwadzieścia szkół z językiem jidysz i hebrajskim, kształcących ponad 4 tys. dzieci. W połowie lat dwudziestych powstał w Wilnie Żydowski Instytut Naukowy (Jidyszer Wisenszaflicher Institut, YIVO), który szybko zyskał status ośrodka naukowego o światowej renomie⁷.

W okresie tworzenia się państwowości polskiej, tuż po I wojnie światowej, lokalna mniejszość żydowska tworzyła zwartą strukturę. Należy pamiętać, że na demografię i świadomość tej grupy miały wpływ procesy, jakie dokonały się w XIX w. Wiązały się one z napływem na zachodnie tereny dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym m.in. na Wileńszczyznę, ludności żydowskiej pochodzącej z głębi Rosji carskiej, a także z silną rusyfikacją miejscowych Żydów, zwłaszcza w szkolnictwie w drugiej połowie XIX w. Wszystko to sprawiło, że polskość żyjących tu przez stulecia rdzennych Żydów została zdominowana przez świadomie kształtowaną przez władze carskie politykę rusyfikacyjną⁸. Na przełomie drugiego i trzeciego dziesięciolecia XX w. dużym wyzwaniem dla władz polskich była konieczność integracji – zasadniczo odmiennej od ogółu mieszkańców – społeczności żydowskiej w ramach kształtującego się systemu administracyjno-politycznego II Rzeczypospolitej. Nie było to łatwe, ponieważ w Wilnie w dwudziestoleciu międzywojennym nie ukazywała się żadna gazeta żydowska w języku polskim, a w spisie ludności z 1931 r. zaledwie 0,7 proc. osób wyznania mojżeszowego podało polski jako język ojczysty, podczas gdy średnia dla całego kraju wynosiła 12 proc. Żydzi na Wileńszczyźnie na co dzień porozumiewali się głównie w języku jidysz, rzadziej po hebrajsku czy rosyjsku, jedynie nieliczni mówili po polsku⁹.

Lokalna mniejszość żydowska tworzyła niezwykle aktywną politycznie i ekonomicznie grupę, nie stanowiąc przy tym jednorodnej społeczności. Podziały przebiegały nie tylko w ramach stronnictw politycznych od skrajnej prawicy po skrajną lewicę, ale również w obszarze majątkowej stratyfikacji społecznej. Dominująca w pośrednictwie handlowym mniejszość żydowska co jakiś czas – zwłaszcza w okresach kryzysów – popadała w konflikty z pozostałymi nacjami na Wileńszczyźnie. Wzajemne napięcia wzmagaly różnice

⁷ J. Lisek, *Litewska Jerozolima (Wilno jako centrum kultury żydowskiej)* [w:] *Od starożytności do współczesności. Język, literatura, kultura. Księga poświęcona pamięci Profesora Jerzego Woronczaaka*, red. I. Kamińska-Szwaj, Wrocław 2004, s. 229–245; szerzej zob. D. Levin, *The Litvaks. A Short History of the Jews in Lithuania*, Jerusalem 2000.

⁸ J.A. Gierowski, *Uwagi o rusyfikacji ludności żydowskiej z Kresów Rzeczypospolitej* [w:] *Europa nieprowinjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 393–398.

⁹ *Drugi powszechny spis ludności...*, s. 17–18.

kulturowe i wyznaniowe. Nakładały się na to zdecydowanie wrogie postawy mniejszości litewskiej, która – zwłaszcza w kontekście sporu o Wilno – nie była lojalna wobec państwa polskiego¹⁰. Rozbieżność poglądów na przynależność państwową Wilna wpływała na napięcia także w stosunkach polsko-żydowskich na omawianym terenie¹¹. Na początkowym etapie kształtowania się państwowości polskiej (głównie w latach 1919–1922) Żydzi zamieszkujący Wilno i Wileńszczyznę w dominującej liczbie opowiadali się za uzyskaniem autonomii narodowo-kulturalnej w ramach nowo utworzonego państwa litewskiego. W drugiej kolejności optowali za pozostaniem w obszarze Rosji. Opcja propolska, która opowiadała się za włączeniem Wilna i Wileńszczyzny do Rzeczypospolitej, stanowiła tylko jedną z wielu opcji, w której ocenie dominowała pamięć fali pogromów z lat 1918–1919¹².

Mimo złożoności stosunków polsko-żydowskich w dwudziestoleciu międzywojennym udało się jednak w Wilnie, podobnie jak w większości innych miast, wypracować zgodne współistnienie obu społeczności. Dobrym tego przykładem było funkcjonowanie Rady Miasta Wilna, składającej się z przedstawicieli większości polskiej oraz mniejszości żydowskiej skupionej wokół Klubu Izraelitów. Przez koncyliacyjną postawę radnych miejskich prowadzono w Wilnie „zrównoważoną politykę sąsiedztwa” względem Żydów, przyznając im stałe subwencje z budżetu miasta głównie na cele edukacyjne i socjalne (na przykład dotacje na szkoły żydowskie oraz YIVO). Według Jarosława Wołkonowskiego, badacza stosunków polsko-żydowskich na terenie przedwojennego województwa wileńskiego, wileński model koegzystencji polsko-żydowskiej stanowił pewien ewenement, brak jest bowiem dowodów na to, że przyjął się także w pozostałych samorządach województwa wileńskiego¹³.

Od lat trzydziestych następowała stopniowa destrukcja z trudem budowanej w miarę pokojowej koegzystencji Polaków i Żydów. Wpływ na to miały nierozwiązane w porę wzajemne konflikty. Zaostrzenie relacji nastąpiło w szczególności po śmierci Józefa Piłsudskiego, kiedy do głosu doszły radykalne siły prawicy polskiej. Ugrupowania te, starając się zepchnąć mniejszość żydowską na margines społeczny, po raz pierwszy zaostrzyły swoje działania już jesienią 1931 r., a zwłaszcza w 1936 r., podczas zamieszek studenckich na Uniwersytecie Stefana Batorego (próby wprowadzenia *numerus clausus* czy getta ławkowego).

¹⁰ O stosunkach polsko-litewskich w okresie dwudziestolecia międzywojennego zob. P. Lossowski, *Stosunki polsko-litewskie w latach 1882–1939*, Warszawa 1985.

¹¹ O stosunkach polsko-żydowskich w międzywojennym Wilnie oraz na Wileńszczyźnie zob. J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 1994; *idem*, *Polityka Państwa Polskiego wobec mniejszości żydowskiej w okresie międzywojennym na przykładzie miasta Wilna* [w:] *Nauka a jakość życia. Perspektywy i wyzwania III Tysiąclecia*, Wilno 2000; J. Wołkonowski, *Miasto polsko-żydowskie*, „Karta” 2002, nr 34, s. 28–55.

¹² P. Wróbel, *Wielka rozszada. Syjoniści warszawscy pomiędzy Niemcami a Rosją w czasie I wojny światowej*, „Midrasz” 2001, nr 11; P. Wróbel, *Zarys dziejów Żydów na ziemiach polskich w latach 1880–1918*, Warszawa 1991; K. Zieliński, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005; J. Żyduł, *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-wschodniej w XX wieku*, Warszawa 2000.

¹³ Nie wiadomo również, czy w innych miastach województw kresowych II Rzeczypospolitej funkcjonował model stosunków polsko-żydowskich podobny do tego w Wilnie (J. Wołkonowski, *Stosunki...*, s. 127–143, 179–212).

Po wyborach do Rady Miasta Wilna w 1934 r. nastąpił odwrót od wypracowanych rozwiązań (na przykład próby cofnięcia dotacji na szkolnictwo żydowskie oraz wdrożenia podziału osobnych miejsc na miejskich bazarach dla handlarzy chrześcijańskich i żydowskich, wprowadzenie kontyngentów na ubióg rytualny czy brak dotacji na działalność YIVO). Inicjatywy tego typu dodatkowo zaostrzały podziały między wileńskimi Polakami a Żydami. Tolerancyjny model stosunków polsko-żydowskich uległ całkowitemu rozpadowi w ostatnich przed wybuchem wojny wyborach w 1939 r. Sukces odniosły wówczas głównie ugrupowania skrajnie odległe politycznie – prawica polska i lewica żydowska¹⁴.

Okres pierwszej i drugiej okupacji sowieckiej oraz okres rządów litewskich

Niezwykle złożona pod względem narodowościowym i wyznaniowym sytuacja Wileńszczyzny pogłębiła się wraz z wybuchem II wojny światowej. Kluczowe dla skomplikowanych procesów zachodzących na tym terenie były wydarzenia w pierwszych miesiącach rządów okupanta, zwłaszcza w okresie między agresją sowiecką na Polskę a wyborami do Zgromadzeń Narodowych (Ludowych) Zachodniej Białorusi (17 września – 22 października 1939 r.). Z całą ostrością wystąpił wówczas problem lojalności obywateli polskich należących do mniejszości narodowych wobec państwa polskiego i samych Polaków. W ośmiu powiatach województwa wileńskiego i w samym Wilnie stosunek polskiej ludności cywilnej do wkraczających oddziałów sowieckich, z wyjątkiem nielicznej grupy skrajnie lewicujących Polaków, był jednoznacznie negatywny. Stanowisko Żydów było bardziej zróżnicowane. Dominującą postawą mniejszości żydowskiej wobec upadku państwowości polskiej była obojętność. Żydzi należący do zamożniejszych i średnich warstw społecznych podczas wkraczania Armii Czerwonej zachowywali się na ogół biernie, chociaż w niektórych wypadkach wyrażali swoje obawy wobec okupanta sowieckiego. Z kolei liczniejsza biedota żydowska (tzw. doły proletariackie) i element skomunizowany, zwłaszcza z kręgów lewicowych i prosowieckich, mniej lub bardziej aktywnie angażowali się w witanie nowej władzy.

Zachowania sympatyzujących z komunizmem Żydów wileńskich wobec Sowietów przybierały wówczas bardzo różne formy – od witania wkraczającej Armii Czerwonej i okazywania sympatii okupantom sowieckim aż do udziału w samozwańczych organizacjach paramilitarnych oraz władzach tymczasowych (komitetach rewolucyjnych), których zadaniem było utrzymanie porządku i stabilnej administracji do czasu przejścia jej przez władzę sowiecką. To spontaniczne poparcie Żydów dla wkraczających Sowietów spowodowało, że w świadomości Polaków zakorzeniło się głębokie przekonanie o zdradzie polskiej państwowości przez Żydów. Co szczególnie interesujące, pozostałe mniejszości narodowe, w tym głównie Białorusini, którzy równie licznie zaangażowali się w witanie

¹⁴ *Ibidem*, s. 260–296; A. Srebrakowski, *Sprawa Wacławskiego. Przyczynek do historii relacji polsko-żydowskich na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Przegląd Wschodni” 2004, t. 9, z. 3, s. 582–601; Z. Przybysz, *Żydowskie studenci na polskich uczelniach wyższych w Drugiej Rzeczypospolitej. Próba statystycznego ujęcia*, „Vade Nobiscum” 2011, t. 7, s. 93–102.

nowego okupanta, nie spowodowały utrwalenia takiego wizerunku w pamięci społecznej mieszkańców Wileńszczyzny¹⁵.

Jak pokazują liczne badania, na całym omawianym obszarze widoczna była znaczna współpraca ludności żydowskiej (w porównaniu z innymi mniejszościami narodowymi) z nową władzą, trwająca przez cały okres okupacji sowieckiej. Duży udział osób pochodzenia żydowskiego na Wileńszczyźnie widoczny był zwłaszcza we władzach lokalnych (administracji i milicji), co potwierdzają liczne źródła polskie i żydowskie. Szczególnie wielu Żydów – na ogół ludzi młodych – występowało w pionach lektorskich i agitacyjno-propagandowych (te ostatnie były zaangażowane m.in. w organizację nowych wyborów). Pełnili oni swoje funkcje w aparacie bezpieczeństwa i władzy administracyjnej do czasu ich wymiany na komunistów rosyjskich przybyłych z ZSRR, co na Zachodniej Białorusi miało miejsce dopiero po 1940 r. Należy przy tym zaznaczyć, że w omawiane działania zaangażowani byli na Wileńszczyźnie nie tylko Żydzi, ale również Białorusini, Rosjanie i lewicujący Polacy. Trudno dziś ustalić, jak dokładnie rozkładały się te proporcje, historycy są jednak zasadniczo zgodni, że w pierwszym okresie kształtowania się administracji sowieckiej mniejszości narodowościowe stanowiły główne grupy partycypujące we władzy na terenie całych północno-wschodnich Kresów II Rzeczypospolitej¹⁶.

W pamięć społeczną mieszkańców Wilna szczególnie wyraźnie wpisała się działalność wileńskiej Gwardii Robotniczej. Była to formacja stworzona do pomocy milicji sowieckiej i NKWD w zwalczaniu przejawów oporu ludności terenów okupowanych. Odsetek osób narodowości żydowskiej w szeregach tej organizacji jesienią 1939 r., według Shloma Katza, pełniącego wówczas funkcję zastępcy komendanta Gwardii Robotniczej, wynosił co najmniej 80 proc., a ofiarami jej działalności padali głównie Polacy¹⁷. Sami Sowietci

¹⁵ Istnieje bogata – polska i zagraniczna – literatura dotycząca tego zagadnienia, zob. np. M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 2007; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej, wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006; B.C. Pinchuk, *Shtetl Jews under Soviet Rule. Eastern Poland on the Eve of the Holocaust*, Cambridge 1991; D. Levin, *The Lesser of Two Evils. Eastern European Jewry Under the Soviet Rule 1939–1941*, Philadelphia 1995; K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009; *Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, red. T. Strzembosz, Warszawa 1996.

¹⁶ O licznych udziale Żydów w różnych instytucjach administracji sowieckiej na Zachodniej Białorusi zob. M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 120–121; B.C. Pinchuk, *Shtetl...*, s. 47; D. Levin, *The Lesse...*, s. 42–44; *Jews in Eastern Poland and the USSR 1939–1946*, red. N. Davies, A. Polonsky, London 1991. Jasiewicz jest natomiast zdania, iż Żydzi stanowili czwartą po Białorusinach, Rosjanach i Ukraińcach grupę narodową partycypującą we władzy na Kresach Wschodnich. Z wydanych przez niego 83 żydowskich relacji znajdujących się w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie wynika jednoznaczna obojętność Żydów wobec upadku państwa polskiego. Jasiewicz ocenia, że obojętność ta „została potem odwzajemniona przez dużą część Polaków w dobie żydowskiej katastrofy narodowej, dodatkowo umotywowana doświadczoną przez Polaków wrogą postawą Żydów na Kresach w latach 1939–1940 wobec państwa polskiego i dramatu jego obywateli” (K. Jasiewicz, *Rzeczywistość...*, s. 62–65 74; zob. też *idem*, *Pierwsi po diable...*, s. 27–38).

¹⁷ D. Levin, *The Jews of Vilna under Soviet Rule, 19 September – 28 October 1939*, „Polin” 1996, t. 9, s. 114–115; M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 149, 177.

(zarówno w pierwszej, jak i drugiej okupacji sowieckiej) chętnie wykorzystywali do własnych celów występujące w społeczeństwie podziały. Do Komsomołu i innych organizacji o antypolskich działaniach dywersyjnych licznie wstępowali młodzi Białorusini i Żydzi. Znając lokalne środowiska, często pomagali oni NKWD w rewizjach i aresztowaniach przedstawicieli elit polskich, głównie działaczy politycznych, przedwojennych urzędników, funkcjonariuszy państwowych i wojskowych. Ofiarami ich działań padali również sami Żydzi, głównie dobrze usytuowani. Motywacja do tych zachowań była bardzo różna, nie tylko ideologiczna, ale również rabunkowa czy podbudowana osobistą zemstą¹⁸. Powodowało to napięcie w stosunkach polsko-żydowskich, podsycanych stale pogarszającą się sytuacją ekonomiczną, w tym drożyzną, o którą obwiniani byli m.in. żydowscy właściciele placówek handlowych oraz napływający do Wilna uchodźcy wojenni, w większości Żydzi. Nastroje antyżydowskie znalazły upust wraz z wycofaniem się Sowietów i przejściem władzy przez Litwinów, kiedy to na wieść o wzroście cen chleba 31 października 1939 r. doszło w Wilnie do protestów, skierowanych następnie przeciwko Żydom. Inicjatorami działań wymierzonych przeciwko głosicielom hasel prosowieckich były zorganizowane grupy młodzieży polskiej, które wyłuskiwały Żydów spośród protestujących. Zamieszki stłumiono jeszcze tego samego dnia, jednak ekscesy antylitewskie połączone z aktami przemocy wobec Żydów miały swoją kontynuację. Między 31 października a 2 listopada 1939 r. doszło do nich także w Landwarowie, Mejszagole i Nowej Wilejce¹⁹.

Okupacja sowiecka w Wilnie i w obwodzie wileńskim trwała niespełna rok krócej niż to miało miejsce na pozostałym obszarze przedwojennego województwa wileńskiego. Na mocy układu litewsko-sowieckiego już 28 października 1939 r. żołnierze litewscy wkroczyli na omawiane tereny, włączając je do Republiki Litewskiej. Okres okupacji litewskiej w tej części Wileńszczyzny silnie zaciążył nie tylko na stosunkach polsko-litewskich, ale również na relacjach polsko-żydowskich²⁰. Mimo podejmowanych przez Polaków – głównie przez prof. Feliksa Grossa i pełnomocnika rządu polskiego na Litwie Adama Żółtowskiego oraz Michała hr. Tyszkiewicza – prób szukania porozumienia z przedstawicielami

¹⁸ Sytuacji w okupowanym Wilnie poświęcone są liczne wspomnienia i opracowania, zob. np. B. Krzyżanowski, *Wileński matecznik 1939–1940*, Paryż 1979; L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*; *idem, Kronika wileńska*, Warszawa 1994 (wyd. 3); S. Lewandowska, *Losy wilnian. Zapis rzeczywistości okupacyjnej. Ludzie, fakty, wydarzenia 1939–1945*, Warszawa 2004; K. Górski, *Divide et impera*, Białystok 1995.

¹⁹ K. Buchowski, *Pogrom w Wilnie 31 października 1939 r.* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 4: *Holocaust i powojnie (1939–1946)*, red. A. Grabski, Warszawa 2019, s. 29–43.

²⁰ O relacjach polsko-litewskich oraz polityce prowadzonej przez Litwinów w czasie okupacji litewskiej 1939–1940 zob. P. Łossowski, *Litwa...*, s. 76–147; S. Lewandowska, *Losy wilnian...*, s. 181–196; *eadem*, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 12–45; Z.S. Brzozowski, *Liwa–Wilno 1910–1945*, Warszawa 1989, s. 21–37; K. Górski, *Divide et impera...*, s. 419–420; zob. też R. Žepkaite, *Vilniaus istorijos atkarpa 27.10.1939 – 15.06.1940*, Vilniaus 1990; W.K. Roman, *Konspiracja polska na Litwie i Wileńszczyźnie (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Toruń 2001; K. Tarka, *Konfrontacja czy współpraca? Litwa w polityce rządu polskiego na uchodźctwie 1939–1945*, Opole 1998; R. Wnuk, „Za pierwszego Sowietą”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007; R. Wnuk, *Die polnische Untergrundbewegung unter sowjetischer Besatzung 1939–1941* [w:] *Polen unter deutscher und sowjetischer Besatzung 1939–1945*, oprac. J.A. Młynarczyk, Osnabrück 2009; W. Zagórski, *Wolność w niewoli*, Gdańsk 2014.

najbardziej wpływowych środowisk żydowskich, te ostatnie bardzo różnie odnosiły się do nich. Jedne deklarowały swoją życzliwość wobec konieczności walki o niepodległą Polskę, inne nie ukrywały sympatii prolitewskich. Wiążące było stanowisko, jakie zajął poseł na sejm RP dr Jakub Wygodzki, który w wywiadzie udzielonym jednej z gazet litewskich mówił o zadowoleniu, jakie ogarnęło większość Żydów wileńskich w chwili wkroczenia wojsk litewskich do Wilna²¹.

15 czerwca 1940 r. nastąpiło zajęcie przez wojska sowieckie terenów Wileńszczyzny podległych dotąd Litwie. Miesiąc później odbyły się wybory do Sejmu Ludowego, a Litwa – jako Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka – znalazła się *de facto* w granicach Związku Radzieckiego. Powrót władzy sowieckiej zaostriżył antagonizm polsko-żydowski na omawianych obszarach. Wielu Żydów – podobnie jak w okresie pierwszej okupacji sowieckiej – poparło Sowietów, usiłując w ten sposób znaleźć swoje miejsce w nowej rzeczywistości politycznej i gospodarczej.

W okresie poprzedzającym okupację niemiecką sytuacja narodowościowa na terenie Wileńszczyzny była nadzwyczaj skomplikowana. W efekcie rządów sowieckich zaostriżyły się polityczne i społeczne aspekty konfliktów etnicznych. Na ich kształt miały wpływ głównie takie działania okupanta, jak likwidacja struktur państwowych, dogłębna zmiana struktury społecznej, eksterminacja lokalnych elit czy wreszcie celowo podsyćany wzrost napięć na tle narodowościowym. Doprowadziło to do jeszcze większych antagonizmów między Polakami, Żydami, Litwinami i Białorusinami. O tym, jak głębokie były to podziały, może świadczyć fakt, że w powstałej wiosną 1940 r. polskiej organizacji wojskowej ZWZ, przemianowanej następnie na AK, do końca wojny nie udało się praktycznie nawiązać współpracy z wileńskimi przedstawicielami mniejszości narodowych.

Mimo że w czasie rządów litewskich i sowieckich w Wilnie i na Wileńszczyźnie silne były nastroje antyżydowskie i sprzężone z nimi nastroje antysowieckie, jednak w momencie wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej nie wyzwoliły one wśród tamtejszej społeczności polskiej znaczącej erupcji nienawiści w stosunku do żydowskich sympatyków władz okupacyjnych. Znaczący stosunek polsko-żydowski w okresie okupacji sowieckiej Marek Wierzbicki uważa, że być może – przynajmniej w wypadku obwodu wileńskiego²² – wpłynął na to „fakt zaistnienia silnego konfliktu polsko-litewskiego, w którym Polacy byli stroną zdecydowanie słabszą. W tych okolicznościach konflikt polsko-żydowski zszedł na drugi plan”²³.

²¹ M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 158–159; J. Wołkonowski, *ZWZ-AK a problemy mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie* [w:] *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, red. P. Niwiński, Gdańsk 2003, s. 42; A. Friszke, *Dialog polsko-żydowski w Wilnie 1939–1940*, „Więź” 1987, nr 4, s. 88–90. Godne polecenia jest również opracowanie zbiorowe *Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941 – 1944/1945*, red. E. Dmitrów, J. Tauber, Białystok 2011.

²² Nazwy „obwód wileński” czy „obłast wileńska” funkcjonowały zasadniczo w okresie międzywojennym, kiedy Wilno stanowiło kulturalne i polityczne centrum Zachodniej Białorusi. Po 10 X 1939 r. używano określenia „Kraj Wileński”. Do nazwy „obwód wileński” jako jednostki administracyjnej powrócono w latach 1950–1953.

²³ Jak pisze dalej: „Jest to prawdopodobne, tym bardziej jeśli weźmiemy pod uwagę, że mordów i pogromów na Żydach dokonywali głównie Litwini postrzegani jako wrogowie państwowości polskiej [...]. Przy tym

Okupacja niemiecka

Podobnie jak poprzednicy sowieccy, również i okupant niemiecki prowadził na interesujących nas obszarach przemyślaną politykę narodowościową²⁴. Niemcy, wykorzystując w powołanym Okręgu Generalnym Litwa skomplikowane stosunki narodowościowe, zarządzali podbitym obszarem zgodnie z zasadą: dziel i rządź²⁵.

Od początku okupacji niemieckiej niższe szczeble administracji (powiatowe i gminne) oraz stanowiska pomocnicze w Wilnie i okręgu wileńskim zostały obsadzone Litwinami, w większości pełniącymi swoje funkcje jeszcze przed 15 czerwca 1940 r. Język litewski, podobnie jak niemiecki, został uznany za język urzędowy. Utworzono litewskie policyjne oddziały pomocnicze. W połowie 1942 r. tylko w Okręgu Generalnym Litwa służyło w nich około 6 tys. Litwinów. Posterunki powstawały w każdym mieście i miasteczku Wileńszczyzny. Z ochotników litewskich rekrutowali się także członkowie oddziału specjalnego, nazywanego po niemiecku Sonderkommando, a po litewsku Ypatingas būrys (tzw. strzelcy ponarscy lub szaulisi), którzy formalnie byli podporządkowani komendanturze niemieckiej policji bezpieczeństwa (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD Litauen). Dowodzona przez Martina Weissa wileńska jednostka Ypatingas būrys przez cały okres okupacji niemieckiej brała udział w organizowanych przez Niemców pogromach i masowych mordach przeprowadzanych w podwileńskich Ponarach oraz w innych miejscowościach Wileńszczyzny²⁶.

wydaje się, że Niemcy nie zabiegali o udział wileńskich Polaków w antyżydowskich pogromach i mordach, stawiając zdecydowanie na Litwinów” (M. Wierzbicki, *Polacy i Żydzi...*, s. 233).

²⁴ O stosunkach etnicznych na Litwie w okresie okupacji niemieckiej zob. L. Tomaszewski, *Wileńszczyzna...*; *idem*, *Kronika wileńska...*; M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 11–128; *eadem*, *Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeszy w Generalnym Komisarzacie Litwy*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, t. 38, s. 110–121; A. Bubnys, *Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944)*, „Studia Podlaskie” 2007/2008, t. 27, s. 133–144. W większości publikacji znajdują się też informacje o sytuacji ludności żydowskiej i przypadkach jej ratowania przez Polaków.

²⁵ Edmund Dmitrów nazywa to zjawisko „zarządzaniem wrogością” przez okupantów, którzy wykorzystując urazy i uprzedzenia od lat dzielące społeczności lokalne, umiejętnie dezintegrowali, polaryzowali i wewnętrznie antagonizowali ludność Kresów dla osiągnięcia swoich celów politycznych (E. Dmitrów, *Postrzeganie okupantów i ich miejsce w hierarchiach wrogości na przykładzie Białostocczyzny* [w:] *Stosunki etniczne*, s. 308–309).

²⁶ M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 32–34; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, Warszawa 2008, s. 123–124; *eadem*, *Więzienie na Łukiszkach w Wilnie 1939–1953*, Warszawa 2018, s. 132; W. Mędykowski, *W cieniu gigantów. Pogromy 1941 roku w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej. Kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*, Jeruzolima 2009, s. 182–194. Szerzej na temat udziału litewskich formacji w eksterminacji ludności żydowskiej zob. K.E. Friedman, *German-Lithuanian Collaboration in the Final Solution 1941–1944*, Chicago 1994; W. Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weissrussland 1941–1944*, Paderborn 2006. Na temat zbrodni w Ponarach zob. M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*; H. Pasińska, *Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944*, Łowicz 2005; *eadem*, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004; K. Sakowicz, *Dziennik 1941–1943*, Warszawa 2014; Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162/19412, Ks 15/49, Wyrok w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 3 II 1950 r.; Bundesarchiv Ludwigsburg, B 162/19412, Ks 15/49, Proces sądowy przed generalnym komisarzem Litwy, t. 7, Protokół przesłuchania oskarżonego Martina Weissa, s. 2551–2556; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, II Ds. 96/68/W.54/72, Akta w sprawie Martina Weissa – Gestapo w Wilnie, Postanowienie Sądu Powiatowego w Warszawie o zawieszeniu postępowania karnego w sprawie Martina Weissa i Augusta Heringa, 19 II 1972 r., s. 29.

Szczególnie dotkliwa w Wilnie i okręgu wileńskim była działalność Saugumy (Saugumo policija), czyli nadzorowanej przez Niemców litewskiej policji bezpieczeństwa. Posiadała ona rozbudowane struktury i liczną obsadę kadrową. Dobrze orientujący się w lokalnych stosunkach funkcjonariusze Saugumy wykonywali bardzo różne zadania. W pierwszym okresie działalności zajmowali się głównie poszukiwaniem komunistów oraz ukrywających się Żydów. Od drugiej połowy 1943 r. działalność Saugumy była skierowana zwłaszcza przeciw wyjątkowo silnej na terenach Wileńszczyzny partyzantce polskiej i sowieckiej. Wspólnie z Niemcami funkcjonariusze litewskiej służby bezpieczeństwa organizowali akcje pacyfikacyjne, terroryzując i mordując miejscową ludność (na przykład mord na ludności polskiej w Gliciszkach)²⁷.

Okupant niemiecki usiłował rozgrywać także konflikty narodowościowe pomiędzy Polakami i Białorusinami²⁸. Okręg Generalny Białoruś administracyjnie został zbudowany na bazie dziesięciu komisariatów okręgowych zarządzanych przez komisarzy niemieckich. System bezpieczeństwa tworzyły komendantury żandarmerii niemieckiej oraz policja pomocnicza (Schutzmannschaft), utworzona ze wszystkich młodych mężczyzn chętnych do służby u okupanta niemieckiego. Na terenie Okręgu Generalnego Białoruś czasowo stacjonowały także bataliony policji ukraińskiej, łotewskiej, litewskiej i estońskiej. Dowodzone przez oficerów niemieckich, brały one udział w eksterminacji ludności żydowskiej (doprowadzanie Żydów na miejsca straceń, ochrona tych miejsc przed osobami niepowołanymi, grabież mienia ofiar, a często również wykonywanie egzekucji), w akcjach pacyfikacyjnych oraz w zwalczaniu oddziałów partyzanckich²⁹.

Jedyną grupę narodowościową na terenach okupowanych przez Rzeszę Niemiecką, która została pozbawiona wszelkich praw, stanowili Żydzi. Ich liczebność w przedwojennym województwie wileńskim wynosiła około 110 tys., ponad 2/3 zamieszkiwało miasta i miasteczka, pozostała część zasiedlała wsie. W latach 1939–1941 wzrosła liczba Żydów

²⁷ M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 71–79, 85–86; A. Chmielarz, *Kolaboracja z okupantem niemieckim w Polsce i na Litwie* [w:] *Opór wobec systemów...*, s. 24–25; M. Tomkiewicz, *Współpraca niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa na terenie Komisariatu Rzeszy Ostland w latach 1941–1944 (zarys problemu)*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2, s. 251–257; P. Stankeras, *Policja litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939–1944*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2, s. 219–249; A. Angrick, *Der Stellenwert von Terror und Mord im Konzept der deutschen Besatzungspolitik im Baltikum* [w:] *Reichskommissariat Ostland Tatort und Erinnerungsobjekt*, oprac. S. Lehmann, R. Bohn, U. Danker, Paderborn 2012, s. 70–71; zob. też P. Rokicki, *Gliciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich*, Warszawa 2015.

²⁸ O stosunkach polsko-białoruskich w okresie II wojny światowej na Białorusi zob. M. Wierzbicki, *Polacy i Białorusini...*; J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1993; E. Mironowicz, *Wojna...*; M. Ruchniewicz, *Stosunki narodowościowe w latach 1939–1948 na obszarze tzw. Białorusi Zachodniej 1939–1948* [w:] *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń 2004; D. Kryvašëj, *Nacyónal’nyásupol’nasci Belarusi ũ peryád germanskaj akupacyi (čërven’ 1941 – lipen’ 1944)*, Minsk 2009; B. Chiari, *Alltag hinter der Front. Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weissrussland 1941–1944*, Düsseldorf 1998.

²⁹ E. Mironowicz, *Wojna...*, s. 43, 45–47.

wileńskich³⁰. Byli to głównie uchodźcy z ziem Polski okupowanej przez Niemców. Wielu z nich zostało przez Sowieców deportowanych na Wschód, jeszcze inni sami wyjechali wraz z wycofującą się armią i administracją sowiecką. Szacuje się, że w przededniu wkroczenia Niemców do Wilna liczba mieszkających tu Żydów sięgała prawie 80 tys. W pierwszych dniach okupacji niemieckiej miasto opuściło od 8 do 10 tys. osób narodowości żydowskiej³¹.

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej sytuacja przedstawicieli narodowości żydowskiej stała się dramatyczna³². W pierwszej kolejności Niemcy usiłowali wyzwolić wśród nieżydowskich mieszkańców Wileńszczyzny poczucie odwetu za prawdziwe i wymagowane krzywdy wyrządzone im przez ich żydowskich sąsiadów, których pewna część zaangażowała się w budowanie sowieckich struktur władzy. Chcąc sprowokować wystąpienia miejscowej ludności przeciwko Żydom, okupant niemiecki używał propagandy antykomunistycznej i antyżydowskiej, utożsamiając Żydów z komunistami. Działania Niemców nie przyniosły jednak na Wileńszczyźnie spodziewanego skutku i nie doszło tu do pogromów, jakie miały miejsce na przykład na Litwie Kowieńskiej. Wśród Polaków zdarzały się jednak sporadyczne przypadki nieskrywanej niechęci wobec Żydów, wyrażające się w szowinistycznych stwierdzeniach: „Słuszna kara, dobrze, że ich wytępią”³³.

Okupant niemiecki już od pierwszych dni swojego panowania z całą bezwzględnością rozpoczął eksterminację ludności żydowskiej. Najszybciej przystąpiono do niej w Wilnie, jeszcze przed formalnym ukształtowaniem się władz administracyjnych. Pierwsza udokumentowana zbrodnia na ludności żydowskiej w tym mieście miała miejsce 24 czerwca

³⁰ Różne szacunki podają liczby od 10 tys. nawet do 20 tys. uchodźców żydowskich. Raporty podziemia wileńskiego szacowały liczbę uchodźców żydowskich na 11 tys., źródła litewskie w raporcie z 9 II 1940 r. – na 10 800 w Wilnie i w obwodzie wileńskim, prasa żydowska zaś liczbę napływowych Żydów szacowała na ok. 20 tys. W trakcie okupacji sowieckiej liczba wywiezionych w głąb ZSRR w ramach kolejnych deportacji Żydów waha się od 3 tys. do 7 tys. Do tego należy doszacować Żydom, którym udało się wyemigrować do Szwecji i na Zachód. Główne szlaki emigracyjne prowadziły przede wszystkim przez Turcję najczęściej do Palestyny, a przez Chiny i Japonię do Stanów Zjednoczonych, Australii lub Kanady (J. Wołkonowski, *Stosunki...*, s. 320; S. Lewandowska, *Losy wilnian...*, s. 168; zob. też. G. Surgailis, *Žydai – antrojo pasaulino karo pabėgėliai Lietuvoje (1939.09 – 1941.06)*, Vilnius 1993, s. 118; D. Levi, *Wileńscy Żydzi w dobie władzy radzieckiej...*, s. 38, 44; J. Biber, *The Destruction...*, s. 16).

³¹ W literaturze przedmiotu istnieją w tym względzie znaczne rozbieżności. Dane przytaczamy za ustaleniami Moniki Tomkiewicz. Bubnys, powołując się na nieoficjalne dane litewskie z 1 I 1941 r., podaje, że w Wilnie na 270 tys. mieszkańców miasta było 75 tys. Żydów (27,78 proc.) (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 110–111; A. Bubnys, *Eksterminacja Żydów wileńskich i dzieje getta wileńskiego (1941–1944)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2010, nr 2, s. 231).

³² Świadectwem działań okupanta niemieckiego są raporty z działalności operacyjnych grup policji bezpieczeństwa SS i SD (Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD) oraz wchodzących w ich skład oddziałów (Einsatzkommandos). Warto wymienić też edycję raportów wydaną w Nowym Yorku: *The Einsatzgruppen Reports. Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941 – January 1943*, oprac. Y. Arad, S. Krakowski, S. Spector, New York 1989; zob. też wybór meldunków niemieckich z Archiwum Akt Nowych: M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 129–274.

³³ Niemcy w swoich meldunkach przyznawali, że Polacy na Wileńszczyźnie nie zaangażowali się w działania skierowane przeciwko Żydom (Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Akta aleksandryjskie, t. 175, rol. 73, kl. 20, Informacja na temat Ponar, 13 IV 1943 r.; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 76; M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 38; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 125).

1941 r., kiedy to w wirydarzu kościoła Franciszkanów przy ulicy Trockiej (Trakų) działacze litewscy rozstrzelali kilkudziesięciu jeńców sowieckich i Żydów. Ciała pomordowanych pozostawiono przez cały dzień na widoku publicznym i dopiero wieczorem wywieziono je za miasto³⁴. Tylko w ciągu pierwszego miesiąca okupacji niemieckiej w Wilnie zamordowano ponad 5 tys. Żydów. Egzekucje kontynuowano w następnych miesiącach, do listopada wymordowano ponad 21 tys. przedstawicieli ludności żydowskiej, a do końca 1941 r. kolejne 7 tys. Do grudnia 1941 r. zginęło około 80 proc. Żydów mieszkających na Litwie. Według Moniki Tomkiewicz w czasie okupacji niemieckiej w Ponarach wymordowano łącznie około 72 tys. Żydów, około 5 tys. sowieckich jeńców wojennych, około 1,5–2 tys. Polaków, około 1 tys. działaczy komunistycznych różnej narodowości i około 40 Romów³⁵.

W 1941 r. niemiecki oddział specjalny (Sonderkommando) przy pomocy stacjonujących w Wilnie litewskich batalionów pomocniczych brał udział w rozstrzeliwaniach ludności żydowskiej w innych miejscowościach podległych administracyjnemu zarządowi Okręgu Generalnego Litwa, m.in. w Niemenczynie (20 września rozstrzelano 403 osób), Nowej Wilejce (22 września – 1159 osób), Rzeszy (24 września – 1767 osób), Jaszunach (25 września – 575 osób), Ejszyszkach (27 września – 3446 osób), Trokach (30 września – 1446 osób), Siemieliszkach (6 października – 962 osób), Święcianach (9 października – 3726 osób), Warenie (1767 osób). Jesienią 1941 r. rozstrzelano ponadto około 1200 Żydów z Oszmiany i bliżej nieznaną liczbę Żydów z Wilkomierza³⁶.

Jak wynika z przytoczonych danych, większość obywateli polskich narodowości żydowskiej zamieszkujących zachodnią część województwa wileńskiego została wymordowana w ciągu zaledwie kilku pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej (głównie w okresie 11 lipca – 6 listopada 1941 r.). Tempo działań okupanta całkowicie zaskoczyła społeczność wileńska. Polacy nie byli w stanie w tak krótkim czasie udzielić Żydom zorganizowanej pomocy na skalę masową. Brak zdecydowanej reakcji jesienią 1941 r. na masowe mordy Żydów można tłumaczyć częściowo także rozbiciem tworzonych na początku wojny struktur polskiego podziemia niepodległościowego i aresztowaniem jego przywódców przez Sowietów wiosną 1941 r.³⁷

Jeszcze we wrześniu 1941 r. utworzono w Wilnie dwa getta³⁸. Mniejsze z nich, liczące początkowo około 15 tys. osób, na ogół niezdolnych do pracy (dzieci, starcy i kobiety),

³⁴ A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 232–233.

³⁵ Według Arunasa Bubnysa w ciągu pierwszych sześciu miesięcy okupacji niemieckiej w Ponarach zamordowano 33–34 tys. Żydów wileńskich, według szacunków Moniki Tomkiewicz – 64 538 osób pochodzenia żydowskiego (A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 242; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 115–121, 128, 296; S. Bistrickas, *Ką ošia Paneriu Pušys*, Vilnius 1977, s. 3–35).

³⁶ V. Žeimantas, *A Call for Justice*, Vilnius 1986, s. 44–51; J. Matthäus, *Key Aspects of German Anti-Jewish Policy* [w:] *Lithuania and the Jews The Holocaust Chapter Symposium Presentations*, Washington 2004, s. 17–32; M. Wardzyńska, *Sytuacja...*, s. 44; J. Wołkonowski, *ZWZ-AK...*, s. 44; M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 123–124 (autorka podaje liczbę 1146 osób zamordowanych w Trokach); zob. też A. Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between 1941 and 1944*, Vilnius 2005).

³⁷ A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków mieszkających na Litwie i polskiego podziemia w latach 1940–1941* [w:] *Europa nieprowincjonalna...*, s. 1033–1034.

³⁸ Dzieje getta w Wilnie, jego organizacja oraz działalność społeczna, kulturalna i konspiracyjna są dobrze opracowane i mają bogatą literaturę przedmiotu oraz liczne opracowania źródłowe, m.in. Y. Arad, *Ghetto*

zlikwidowano pod koniec października tegoż roku, rozstrzeliwując ludność na miejscu lub wywożąc większość na egzekucje do Ponar. Nieliczna ocalała mniejszość została stłoczona w większym getcie i do końca roku systematycznie była poddawana masowym mordom w ramach tzw. akcji. Miały one na celu pozostawienie przy życiu tylko osób zdolnych do pracy i o odpowiednich kwalifikacjach zawodowych oraz ich rodzin. W większym getcie tuż po jego utworzeniu mieszkało około 40 tys. Żydów³⁹. Według różnych szacunków już na początku 1942 r. ich liczba spadła do około 20 tys.⁴⁰ W związku z zapotrzebowaniem na żydowską siłę roboczą mieszkańcy getta (posiadacze białych, a później żółtych zaświadczeń o pracy, tzw. szajnow) pracowali dla potrzeb wojennej gospodarki Rzeszy Niemieckiej. Wśród przedstawicieli żydowskich władz getta (Judenratu) panowało przekonanie, że dzielnica żydowska nie ulegnie całkowitej likwidacji, dopóki praca wykonywana przez jej mieszkańców będzie dla Niemców niezbędna. Rosnące zapotrzebowanie na żydowską siłę roboczą dawało większą nadzieję na przeżycie.

Po aresztowaniach, deportacjach i zbrodniach, od stycznia 1942 do marca 1943 r. nastąpił okres względnej stabilizacji w funkcjonowaniu getta wileńskiego. Robotnicy żydowscy wykonywali swoją pracę w warsztatach znajdujących się na obszarze getta, pozostali byli codziennie wyprowadzani pod eskortą uzbrojonych strażników poza jego mury, do miejsc pracy na terenie miasta i na przedmieściach. Żydzi przebywali także w obozach pracy założonych specjalnie na potrzeby niemieckich zamówień wojskowych. Największymi przedsiębiorstwami zatrudniającymi żydowską siłę roboczą były fabryka wyrobów skórzanych Kailis, zatrudniająca od 800 do 1250 specjalistów żydowskich z rodzinami, oraz wojskowe warsztaty naprawcze samochodów, maszyn i broni Heereskraftfahrpark (HKP-OST 562), zatrudniająca około 1,5 tys. Żydów (filie obozu były rozrzucone w kilku punktach miasta). Żydzi pracowali także na dworcach, lotniskach i w szpitalu wojskowym na Antokolu. Gettu wileńskiemu podlegały obozy pracy o podwyższonym rygorze, m.in. w Białej Wace (w połowie 1943 r. pracowało tam około 200 Żydów), Bezdanach (w maju 1943 r. pracowało tam około 330 Żydów), Kienie (w maju 1943 r. pracowało tam 320 Żydów) czy Nowej Wilejce (w lutym 1943 r. przy obsłudze kolei pracowało 52 Żydów). Robotnicy żydowscy byli zatrudnieni ponadto w Kozłowej Rudzie, Podbrodziu, Poroduminie, Rzeszy, Zatroczu i w kilkunastu innych miejscowościach. Obozy pracy powstały jeszcze

in Flames. The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust, New York 1982; E. Rojowska, M. Dean, *Wilno [w:] Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, t. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, cz. B, red. M. Dean, Bloomington–Indianapolis 2012, s. 1148–1151; *Masinės Žudynės Lietuvoje 1941–1944*, red. B. Baranauskas, E. Rozauskas, Vilnius 1965; A. Bubnys, *Eksterminacija...*, s. 229–272; *Vilniaus getas. Kalinių srašai*, oprac. I. Guzenberg, t. 1, Vilnius 1996; t. 2, Vilnius 1998; *Vilniaus Geto aifišos. Albumas-katalogas...*; R. Kostanian-Danzig, *Spiritual Resistance in the Vilna Ghetto*, Vilnius 2002; G. Šuras, *Užrašai. Vilniaus geto kronika 1941–1944*, Vilnius 1997; M. Balberyski, *Likwidacja getta wileńskiego*, Warszawa 1946 (wyd. 2, 2018, posłowie E. Rogalewska); A. Sutzkever, *Wilner Getto 1941–1944*, Zürich 2009; H. Kruk, *The Last Day of the Jerusalem of Lithuania. Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven – London 2002.

³⁹ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 216.

⁴⁰ Ewa Rogalewska podaje liczbę 30 tys. Żydów (E. Rogalewska, *Posłowie [w:] M. Balberyski, Likwidacja...*, s. 80–81; A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 242).

przed utworzeniem gett latem 1941 r. i specjalizowały się w pracach przy wyrębie lasu i kopaniu torfu. Robotników żydowskich zatrudniały także przedsiębiorstwa prywatne (na ogół nie mniej niż 10 Żydów). Za pracę poza gettem Żydzi otrzymywali niewielkie uposażenie⁴¹. Mimo trudnych warunków egzystencjalnych społeczność żydowska usiłowała funkcjonować w systemie narzuconym jej przez okupanta. Dzięki sprawnie działającej opiece społecznej warunki życia w getcie wileńskim (głównie niska śmiertelność) odbiegały zasadniczo od tych, jakie panowały na przykład w getcie warszawskim czy łódzkim. O pewnej normalizacji świadczył także prężny rozwój życia społeczno-kulturalnego⁴².

Od wiosny 1943 r. położenie ludności żydowskiej w getcie wileńskim stawało się coraz bardziej dramatyczne. Niemcy stopniowo likwidowali okoliczne obozy pracy, w których zatrudniali Żydów wileńskich. Od 22 do 24 września 1943 r. przystąpiono do ostatecznej likwidacji getta liczącego wówczas od 10 do 12 tys. mieszkańców. Okupant niemiecki przeprowadził wówczas akcję wysyłania robotników do obozów koncentracyjnych w Estonii i na Łotwie. Pozostałych mieszkańców getta albo zastrzelono na miejscu, albo wymordowano w Ponarach lub wywieziono do obozu w Sobiborze⁴³. Do końca października 1943 r. trwało wyłapywanie ostatnich ukrywających się w getcie Żydów. W połowie listopada 1943 r. w powiecie wileńskim (w Wilnie i okolicznych wsiach) w obozach pracy pozostało przy życiu zaledwie 4 tys. Żydów, którzy systematycznie byli poddawani akcjom eksterminacyjnym trwającym aż do wkroczenia wojsk sowieckich w lipcu 1944 r. Szacuje się, że ze wszystkich Żydów zamieszkałych przed wojną w województwie wileńskim w obozach pracy, partyzantce lub w kryjówkach po stronie polsko-litewskiej przy życiu pozostało zaledwie około 2–3 tys. osób⁴⁴.

Na terenie przedwojennego województwa wileńskiego Niemcy założyli łącznie 47 gett dla ludności żydowskiej⁴⁵. Wiosną 1943 r., tuż przed rozkazem wydanym przez Heinricha Himmlera 21 czerwca 1943 r., nakazującym ostateczne rozwiązanie skupisk żydowskich w Komisariacie Rzeszy Wschód, okupant niemiecki po pierwszych aktach ludobójczych w drugiej połowie 1941 r. na nowo przystąpił do działań eksterminacyjnych wobec ludności żydowskiej zamieszkującej Okręg Generalny Litwa. Zanim to nastąpiło, jeszcze w marcu 1943 r. część mieszkańców gett z okręgu wileńskiego przesiedlono do getta wileńskiego⁴⁶. 5 kwietnia odbyły się zakrojone na szeroką skalę działania w ramach

⁴¹ A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 242–251, 259–263. Więcej na temat niemieckich obozów pracy na Wileńszczyźnie zob. *Żydų darbo stovykla HKP Dokumentai*, oprac. I. Guzenberg, Vilnius 2002; *Vilniaus getas...*, t. 2.

⁴² E. Rogalewska, *Posłowie...*, s. 83–95; S. Beinfeld, *The Cultural Life of the Vilna Ghetto*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1984, nr 1, s. 5–26; R. Margolis, *Biblioteka vilniaus gete*, „Żydų muziejus almanachas” 2005, s. 56–74.

⁴³ Monika Tomkiewicz pisze o 12–15 tys. Żydów zamieszkujących getto wileńskie pod koniec września 1943 r., spośród których ok. 3,6 tys. wysłano wówczas do obozów pracy w Estonii i na Łotwie, 5–7 tys. do obozów koncentracyjnych, a pozostałych zgładzono w Ponarach (M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 123; A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 257–258, 270; zob. też G. Śuras, *Užrašai...*; A. Bubnys, *Massacre of Vilnius Jews Ghetto 1941–1944*, „Genocidas ir Rezistencija” 2003, nr 2).

⁴⁴ A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 258–259, 270.

⁴⁵ *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, s. 1033–1311; *The Yad Vashem Encyclopedia of the Ghettos during the Holocaust*, t. 1–2, red. G. Miron, S. Shulhani, Jerusalem 2009.

⁴⁶ A. Bubnys, *Eksterminacja...*, s. 251–253.

tw. akcji getta krajowego. Małe getta z powiatów wileńskiego, święciańskiego i oszmiańskiego, m.in. z Michaliszek (maj 1942 r. – 787 osób)⁴⁷, Smorgoń⁴⁸, Soł⁴⁹, Świru⁵⁰, Święcian (sierpień – 566 osób)⁵¹ i Oszmiany⁵², uległy wówczas całkowitej likwidacji przez rozstrzelanie mieszkańców lub przeniesienie ich do innych gett⁵³.

Podobnie przebiegała Zagłada w tej części Wileńszczyzny, która została wcielona do ZSRR po 17 września 1939 r.⁵⁴ Getta w północno-wschodniej części przedwojennego województwa wileńskiego zostały utworzone na przełomie 1941 i 1942 r. Były one likwidowane szybko, z zasady w jednodniowych akcjach. Społeczność żydowska w miejscowości Głębokie została wymordowana najszybciej. Jesienią 1941 r. zamordowano około 700 Żydów z tamtejszego getta, a dwa miesiące później pozostałych jego mieszkańców. Większość gett położonych na omawianym obszarze zlikwidowano w 1942 r.: 16 marca w Ilji (700 osób); 28 kwietnia w Krzywiczach (400 osób); 2 czerwca w Lebidziewie, Rakowie i Miorach (779 osób); 3 czerwca w Brasławiu (2300 osób); 15 czerwca w Dziśnie (od 1300 do 1700 osób); 29 maja w Dokszycach i Parafianowie (200 osób); 9 września w Kurzeńcu (1052 osoby) i 21 listopada w Duniłowiczach (829 osób)⁵⁵.

Po inwazji Niemiec na Związek Radziecki w Brasławiu, położonym w Okręgu Generalnym Białoruś, w połowie grudnia 1941 r. doszło do wielkiego pogromu Żydów zamieszkujących miejscowość Jody. Po tych wydarzeniach Żydzi z Brasławia opuszczali swoje domy i ukrywali się w lesie. Pomocy materialnej i duchowej udzielali im wówczas księża katolicy o nazwiskach: Kowalski, Sztenik i Wasilewski, którzy apelowali do swoich parafian, aby w żadnym razie nie nawiązywali współpracy z okupantem wymierzonej przeciwko Żydom, lecz udzielali im pomocy. Do dwóch brasławskich gett utworzonych w kwietniu 1942 r. zwożono Żydów z miejscowości Druisi, Druja, Dubino, Jajsi, Miory, Słobodka i Turmont.

⁴⁷ E. Rojowska, M. Dean, *Michaliszki* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, s. 1092–1093.

⁴⁸ A. Kos, *Smorgonie* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, s. 1123–1124.

⁴⁹ A. Kruglov, M. Dean, *Soly* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, s. 1124–1125.

⁵⁰ M. Dean, E. Rojowska, *Świr* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, s. 1129–1130.

⁵¹ E. Rojowska, M. Dean, *Święciany* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, s. 1127–1128.

⁵² A. Kruglov, M. Dean, *Oszmiana* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, s. 1098–1100.

⁵³ W opublikowanym w 2009 r. przez Państwowe Muzeum Żydowskie im. Gaona w Wilnie opracowaniu znajdują się wykazy z pełnymi danymi personalnymi osób narodowości żydowskiej zamieszkujących powiaty: oszmiański, świrski i święciański, oraz opracowania litewskich historyków na temat losu tych osób w latach 1941–1943 (*Ašmenos, Svieriy, Švenčionių apskričių getai. Kalinių sąrašai 1942*, oprac. I. Guzenberg, O. Movšovič, J. Sedova, Vilnius 2009; zob. też M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 122–124; R. Gabis, *A Guest at the Shooters' Banquet. My Grandfather's SS Past, My Jewish Family, A Search for the Truth*, Bloomsbury USA 2015).

⁵⁴ Na temat sytuacji ludności żydowskiej w Okręgu Generalnym Białoruś zob. S. Cholawsky, *The Jews of Bielorrussia during World War II*, Routledge 1997; Y. Rozenblat, *The Holocaust in the Western Regions of Belarus* [w:] *The Vanished World of Lithuanian Jews*, oprac. A. Nikzentaitis, S. Schreiner, D. Staliūnas, Amsterdam – New York 2004, s. 263–284; M. Botwinnik, *Pamjatniki Gienocida Ewrew Bielarusi*, Minsk 2000; L. Smilowicki, *Katastrofa Ewrew w Belorusi 1941–1944*, Tel Aviv 2000; *Darkness and Desolation. In Memory of the Communities of Braslav, Dubene, Jajsi, Jod, Kisłowszczizna, Okmienic, Opsa, Plusy, Rimszan, Słobodka, Zamosz, Zaracz*, Tel Aviv 1986.

⁵⁵ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 124–125; J. Wołkonowski, *ZWZ-AK...*, s. 44 (autor podaje, że w 1942 r. w Miorach zginęło ok. 300 miejscowych Żydów, ok. 4 tys. zaś w getcie w Brasławiu).

3 czerwca 1942 r. rozpoczęła się likwidacja większego getta, zginęło wówczas co najmniej 2300 osób. Wojnę w mieście Brasław przeżyło jedynie około 70 Żydów⁵⁶.

W położonej w powiecie Wilejka miejscowości Kurzeniec pierwsze aresztowania rozpoczęły się 4 października 1941 r. – tego dnia w pobliżu cmentarza żydowskiego zamordowano 54 osoby. Egzekucji uniknęła wówczas krawcowa Helena Baranowicz dzięki ostrzeżeniu znajomego policjanta. Ponownie ostrzeżona, tym razem przez sąsiada Mikołaja Pietruczuka, uniknęła śmierci podczas ostatecznej akcji likwidacyjnej getta we wrześniu 1942 r. Kolejne akcje eksterminacyjne miały miejsce w marcu 1942 r.: w pierwszej połowie marca rozstrzelano 13 osób (wśród nich znalazł się rabin Moshe Feldman), 27 marca zaś lokalna policja zabiła 32 Żydów. Kilkakrotnie przed planowanymi akcjami eksterminacyjnymi chrześcijanie ostrzegali Żydów, namawiając ich do ucieczki do innych miast. Helenę Baranowicz kolejny raz uratował Mikołaj Pietruczuk, ostrzegając ją o ostatecznej akcji likwidacyjnej getta. W ten sposób ocalał on życie 18 żydowskim mieszkańcom Kurzenia. Akcję likwidacyjną getta przeprowadzono tam 9 września 1942 r.⁵⁷

W Radoszkowicach, położonych również w powiecie Mołodeczno, pod koniec marca 1942 r. członkowie organizacji Todt utworzyli dla Żydów getto. Akcja likwidacji getta miała miejsce na początku marca 1943 r. Zabito wówczas 850 Żydów w pobliżu gospodarstwa należącego do Jana Ganicza, przy ulicy Ilskiej. Dla pozostałych 350 Żydów ustanowiono małe getto. Społeczność żydowska została ostatecznie zlikwidowana 7 marca 1943 r. Zamordowano wówczas 300 Żydów. W czasie likwidacji około 50 z nich udało się uciec do okolicznych lasów i przyłączyć do jednostki partyzanckiej „Zemsta”. Po wojnie społeczność żydowska w Radoszkowicach nie została już odtworzona⁵⁸.

Od pierwszych akcji ludobójczych organizowanych przez Niemców na terenie przedwojennego województwa wileńskiego, mających miejsce po 24 czerwcu 1941 r., do ostatecznych akcji likwidacyjnych gett i obozów pracy minęło od kilku do kilkunastu miesięcy. Na terenach Okręgu Generalnego Białoruś był to okres krótszy, trwający zaledwie do pierwszej połowy 1942 r., w okręgu wileńskim nieco dłuższy – do kwietnia 1943 r., w samym zaś Wilnie – do końca września 1943 r. W tym czasie Żydzi szukający ocalenia usiłowali wydostać się z gett i obozów pracy. Oprócz ukrywania się po stronie aryjskiej wielu

⁵⁶ M. Tomkiewicz, M. Dean, *Brasław* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, s. 1169–1171; *Encyclopaedia Judaica. Das Judentum in Geschichte und Gegenwart*, t. 5, Jerusalem 1972, s. 1308–1309; Okręgowa Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce – Instytut Pamięci Narodowej w Koszalinie, Kpp 6/90, Protokół przesłuchania świadka Krystyny Turowskiej, 15 II 1990 r.; Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie (dalej: AŻIH), R-1541, Relacja Tojbeo Fiszera, Lejbowicza i Zusmanna, spisana w czerwcu 1946 r.

⁵⁷ E. Rojowska, *Kurzeniec* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, s. 1123,1300; *The Scroll of Kurzeniac*, oprac. A. Meyerowitz, Tel Aviv 1956, s. 198–213; L. Smilowicki, *Katastrofa...*, s. 183–185; S. Cholawsky, *The Jews...*, s. 228; AŻIH, 301/2529, Relacja Heleny Baranowicz; Bundesarchiv Ludwigsburg, 7Ks 45Js 3/61, Wyrok Sądu Krajowego w Bochum.

⁵⁸ M. Tomkiewicz, M. Dean, *Radoszkowice* [w:] *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, s. 1264–1266; AŻIH, 301/4425a, Relacja Eliahu Żukowskiego; AŻIH, 301/4425, Relacja Lejba Bomsztejna, czerwiec 1946 r.; NAPP, OP. 845, ON 1, G.140, Protokół o zbrodniach niemieckich okupantów na ludności cywilnej ZSRR rejonu radoszkowickiego, 24 IV 1945 r., s. 33–34; *Encyclopaedia Judaica...*, t. 13, Jerusalem 1972, s. 1504–1505; S. Cholowsky, *The Jews...*, s. 226.

młodych ludzi chętnie uciekało do lasu, aby dołączyć do coraz liczniejszych na Wileńszczyźnie oddziałów partyzanckich⁵⁹. Niektórzy od razu wstępowali do partyzantki sowieckiej (od drugiej połowy 1943 r.), ale najczęściej najpierw tworzono oddziały żydowskie, które później były podległe sowieckiemu ruchowi oporu⁶⁰. Zdarzały się także nieliczne przypadki, gdy Żydzi wileńscy działali w polskim podziemiu niepodległościowym. Jedną z takich osób był pracujący w niemieckich magazynach z materiałami wybuchowymi Elias Baran „Edyp”. W działania konspiracyjne zaangażowany był także polski lekarz pochodzenia żydowskiego dr Aleksander Sawicki⁶¹.

Problematyka ratowania ludności żydowskiej w literaturze naukowej

Badania nad problematyką ratowania Żydów w okresie okupacji niemieckiej w Wilnie i na Wileńszczyźnie nie są zbyt licznie reprezentowane w literaturze naukowej. Temat jest ważny, lecz niestety jak dotąd mało zbadany. Powojenne przesunięcie granic Rzeczypospolitej, narzucony na wiele dziesiątek lat system polityczny i zniewolenie sowieckie nie sprzyjały prowadzeniu przez historyków rzetelnych badań na ten temat. Studia nad obszarami niezwykle złożonych narodowościowo i politycznie Kresów Wschodnich, zwłaszcza te odnoszące się do dziejów najnowszych, zostały utrudnione, a w wielu wypadkach stały się niemożliwe. Zagadnienie ratowania Żydów przez Polaków na Wileńszczyźnie nie cieszyło się popularnością także i po odzyskaniu pełnej niezależności przez kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Działo się tak z powodu nie tylko silnych emocji towarzyszących kolejnym pokoleniom badaczy Holokaustu, ale również trudności metodologicznych związanych z możliwością zrekonstruowania po wielu latach od zakończenia wojny tak złożonego zjawiska społecznego.

Dodatkowo należy zaznaczyć, że informacje rozproszone są na ogół w różnego rodzaju wydawnictwach i archiwaliach. Problematyczne stały się też kwerendy zagraniczne i możliwości wykorzystania materiałów obcojęzycznych (głównie litewskich, niemieckich i hebrajskich). Wszystko to utrudniało i wydłużało prowadzenie badań. Jednak mimo tych problemów już na podstawie wstępnego rekonesansu można wnioskować, że pomoc ta nie była zjawiskiem odosobnionym, chociaż nie należy zapominać o postawach całkowicie odmiennych. Wśród Polaków znane są przypadki nieukrywanej niechęci wobec Żydów, przejawiające się w głoszeniu haseł szowinistycznych: „Słuszna kara, dobrze, że ich wytępiają”⁶². Zdarzały się też osoby niemoralne, które z chęci uzyskania osobistych korzyści majątkowych świadczyły niegodziwą pomoc, pobierając za nią wysokie opłaty, jak na przykład Polka o imieniu Marysia,

⁵⁹ G. Berendt, *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci [w:] Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, red. A. Sitarek, M. Trębacz, E. Wiatr, Łódź 2012, s. 153–155 (na podstawie danych zawartych w *The Yad Vashem Encyclopedia...*).

⁶⁰ Partyzanci żydowscy szczególnie wzmocnili podziemie sowieckie jesienią 1943 r. Byli to m.in. uciekinierzy z likwidowanego wówczas ostatecznie getta wileńskiego. Partyzantka żydowska – szczególnie w pobliżu Wilna i w rejonie Puszczy Rudnickiej – miała bardzo złą opinię u miejscowej ludności za rabunki i mordy (R. Zizas, *Antynazistowski ruch oporu na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944 [w:] Stosunki etniczne...*, s. 188–192, 195; K. Sakowicz, *Dziennik...*, s. 177–178).

⁶¹ J. Wołkonowski, *ZWZ-AK...*, s. 55; J. Zimmerman, *Polskie państwo podziemne i Żydzi w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018, s. 447–452, 454–456.

⁶² AAN, Akta aleksandryjskie, t. 175, rol. 73, kl. 20, Informacja na temat Ponar, 13 IV 1943 r.

o której wspominają w liście z 26 czerwca 1943 r. dwaj Żydzi Górwicz i Ass, transportowani w grupie 112 Żydów ze swojej kryjówki do Ponar po tym, jak kobieta wydała miejsca ich ukrycia⁶³. Należy jednak zaznaczyć, że skali rzeczywistej pomocy osobom narodowości żydowskiej nie odzwierciedla w pełni liczba osób, które otrzymały medal Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Statystyki na 2009 r. podają dla województwie wileńskiego liczbę 150 Polaków, którzy uratowali 195 Żydów. Zgodnie z informacjami o terytorialnym rozkładzie akcji ratowniczych podanymi we wstępie do *Księgi Sprawiedliwych wśród Narodów Świata* województwo wileńskie plasuje się tym samym w połowie tabeli (tuż za przedwojennym województwem białostockim, ale przed takim województwami kresowymi, jak wołyńskie, stanisławowskie, nowogródzkie czy poleskie)⁶⁴. Państwowe Muzeum Żydowskie im. Gaona w Wilnie na stronie internetowej projektu Rescued Lithuanian Jewish Child Tells about Shoah podaje, że 919 obywateli Litwy uhonorowano tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (dane z 29 czerwca 2021 r.), a 1551 osób ratujących Żydów oznaczono Krzyżem Ratowania Ginących (dane z 21 września 2020 r.)⁶⁵.

Pierwsze badania nad problematyką pomocy Polaków w ratowaniu Żydów w okresie okupacji niemieckiej pojawiły się pod koniec lat pięćdziesiątych, ich rozwój zaś przypadł na lata sześćdziesiąte. Specjalizowali się w nich głównie historycy związani z Żydowskim Instytutem Historycznym. Rosła wówczas liczba wspomnień, przyczynków i niewielkich artykułów wydawanych w różnego rodzaju periodykach naukowych, które w niewielkim stopniu jednak dotyczyły województwa wileńskiego⁶⁶. Nieco bardziej istotne w tym względzie były badania prowadzone przez Władysława Bartoszewskiego, publikowane najpierw w formie wspomnień i artykułów ukazujących się w prasie ogólnopolskiej, a kilka lat później, w 1966 r. we współpracy z Zofią Lewinówną wydane w książce *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*⁶⁷. W wydawnictwie tym pojawiają się jednostkowe

⁶³ Vilniaus Gaono Žydų Istorijos Muziejus (dalej: VGŽIM), 4469, Letter written by Gurevičius and Assas, who were transported to Paneriai, 1943 r., s. 1–4.

⁶⁴ *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Ratujący Żydów podczas Holocaustu. Polska*, red. I. Gutman S. Bender, S. Krakowski, Kraków 2009, s. 41–42.

⁶⁵ Dane pochodzą ze strony projektu Rescued Lithuanian Jewish Child Tells about Shoah (<https://www.jmuuseum.lt/en/mobile-exhibitions/i/255/rescued-lithuanian-jewish-child-tells-about-the-shoah/>, dostęp).

⁶⁶ M.in. T. Berenstein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1963 (tłumaczenia: T. Berenstein, A. Rutkowski, *Aide aux Juifs en Pologne 1939–1945*, przeł. R. Posnic, Warszawa 1963; *idem*, *Assistance to the Jews in Poland 1939–1945*, przeł. E. Rothert, Warszawa 1963; *idem*, *Hilfsaktion für Juden in Polen 1939–1945*, przeł. K. Weintraub, Warszawa 1963); B. Temkin-Bermanowa, *Akcja pomocy Żydom w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1957, nr 22, s. 61–84; I. Sendlerowa, *Ci, którzy pomagali Żydom*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1963, nr 2, s. 234–247; S. Datner, *Niektóre dane o zbrodniach hitlerowskich na Polakach ratujących Żydów*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1967, nr 16; *idem*, *Materiały z dziedziny ratowania Żydów w Polsce w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1970, nr 73, s. 133–138; *idem*, *Udział polskich jeńców wojennych w ratowaniu Żydów w okresie II wojny światowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1978, nr 107/108, s. 73–86; K. Dunin-Wąsowicz, *Wspomnienia o akcji pomocy Żydom podczas okupacji hitlerowskiej w Polsce (1939–1945)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1963, nr 1/2; T. Seweryn, *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Przegląd Lekarski” 1967, nr 1.

⁶⁷ *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1966. Drugie, niemal dwukrotnie obszerniejsze wydanie ukazało się trzy lata później (Kraków 1969;

informacje o tym, że mimo atmosfery terroru i groźby śmierci niektórzy mieszkańcy Wileńszczyzny udzielali wsparcia prześladowanym Żydom, jak na przykład benedyktyнки wileńskie, które w klasztorze przy ulicy św. Ignacego ukrywały wiele wybitnych osób ze społeczności żydowskiej. Siostry przerzucały też do getta żywność i ubrania oraz podrobione dokumenty i broń⁶⁸. Podobnie siostry dominikanki w Kolonii Wileńskiej dawały schronienie w swoim klasztorze wielu Żydom. Wiadomo również, że Żydzi stale przebywali w tym klasztorze, a wielokrotnie zdarzało się, że było ich więcej niż mieszkających tam sióstr. Mężczyźni, przebierani w habity, pracowali w przyklasztornym ogrodzie, a kobiety w kuchni⁶⁹. W zbiorze tym znajduje się też relacja poświęcona działalności ks. Witolda Szymczukiewicza, który w czasie okupacji niemieckiej wyrabiał Żydom dokumenty aryjskie i ukrywał w domu Jadwigi Romanowskiej Faję Reznik z synem Janem⁷⁰. Działania indywidualnych osób i instytucji, podejmowane nawet wobec zagrożenia karą śmierci, obejmowały różnorodne formy pomocy: od udzielania Żydom schronienia, zatrudniania ich w prywatnych zakładach i gospodarstwach oraz wyrabiania im fałszywych metryk po pomoc w zdobywaniu żywności, przechowywaniu mienia czy wsparcie lekarskie. Kolejną z takich osób była Maria Aniela Fedeka⁷¹, która z narażeniem życia własnego i rodziny ratowała dzieci żydowskie: „A ilu Żydów ocalało dzięki Pani Marii! Przez jej dom przesunęły się setki ludzi, których ona wyciągnęła z wileńskiego getta. Nie było takiej nocy, kiedy by w domu pp. Fedeckich nie nocowali Żydzi. Pani Maria przekupiła urzędnika biura paszportowego, mogła więc zaopatrywać ludzi w autentyczne dokumenty”⁷². Dzięki Marii i Stanisławowi Fedekom uratowały się m.in. następujące rodziny żydowskie z Wilna, którym udzielili schronienia w swoim majątku w Lebiudzie: matka i córka Chwoles, Zalkind, Szabad, dr Szadowski z rodziną, adwokat Mira bądź Mere, Brand i Koczergińska.

Okres PRL nie był dobrym czasem na rzetelne badania nad tematyką pomocy udzielanej Żydom w czasie wojny również z powodu zapoczątkowanej w 1967 r. przez władzę komunistyczną kampanii antysyjonistycznej. W następstwie wydarzeń marcowych ukazywały się prace przesadnie zawyżające liczbę Żydów uratowanych przez Polaków i ofiarność społeczeństwa polskiego w niesieniu pomocy prześladowanej mniejszości żydowskiej oraz znacznie przeceniające zaangażowanie Polskiej Partii Robotniczej w organizację żydowskie-

wyd. angielskie *Righteous among the Nations. How Poles helped the Jews, 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, London 1969). W 2007 r. została wydana poprawiona i uzupełniona wersja polska pod tym samym tytułem.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 230–236.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 493.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 595–596.

⁷¹ Maria Aniela Fedeka z d. Krzywiec (1904, Moskwa – 1977, Warszawa) – studiowała medycynę, ale zajmowała się głównie pomocą moralną i materialną ludziom dyskryminowanym społecznie, ekonomicznie i politycznie. Za pomoc w ratowaniu Żydów została uczczona w 1987 r. przez Yad Vashem drzewkiem jej pamięci zasadzonym w Jerozolimie oraz dyplomem honorowym i medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. W 1945 r. ratowała młodzież zagrożoną więzieniem i wywózką do ZSRR (*The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Poland*, red. I. Gutman, S. Bender, S. Krakowski, Jerusalem 2004, s. 232).

⁷² Artykuł Erny Podchoritzer, *Pani Maria pomogła*, <https://web.archive.org/web/20120226124014/http://www.mariafedeka.republika.pl/artykuly.htm>, dostęp 20 X 2021 r.

go ruchu oporu⁷³. Historycy polscy prowadzący badania na temat Zagłady przed 1989 r. zajmowali się głównie obszarem wyznaczonym przez powojenne granice Polski. Miało to związek nie tylko z utrudnionym dostępem do zagranicznych archiwów i literatury (nie tylko zachodniej), ale przede wszystkim wynikało z faktu, że w czasach PRL nie podejmowano badań dotyczących terenów przejętych przez Związek Sowiecki, żeby nie wzbudzić podejrzeń o tendencje rewanżystowskie. Trwałym dorobkiem powojennego okresu stały się publikacje dzienników, pamiętników i wspomnień. Jednak i one podlegały w czasie PRL wszechwładnej cenzurze. Niewiele jest takich wydawnictw źródłowych dla obszaru Wileńszczyzny⁷⁴. Pojawiły się też pierwsze publikacje o charakterze źródłowym poświęcone dokumentacji wytworzonej zarówno przez rząd londyński, jak i władze Polskiego Państwa Podziemnego. W zbiorach tych publikowano doniesienia z prasy podziemnej, relacje osób zaangażowanych w ruch oporu i przedstawicieli społeczności żydowskiej⁷⁵. Działaniom cenzorskim nie podlegali natomiast historycy emigracyjni. Wydawnictwa emigracyjne, mające dużą swobodę, lecz ograniczone środki i możliwości oddziaływania, już na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych rozpoczęły własne badania nad zagadnieniem stosunków polsko-żydowskich⁷⁶.

Chociaż problematyka pomocy udzielanej Żydom przez Polaków do 1989 r. niezmiennie była jednym z głównych obszarów zainteresowań polskich historyków Zagłady, to jednak pozostawiła wiele luk badawczych. Po pierwsze w opublikowanych wówczas studiach analizowano przypadki odnoszące się w dużym zakresie do sytuacji w Generalnym Gubernatorstwie i ziem wcielonych do III Rzeszy. Temat Kresów Wschodnich, w tym Wilna i Wileńszczyzny, pojawiał się jedynie na marginesie głównych badań. Po drugie w większości publikacji starano się przemilczać udział pewnych grup społecznych w działalności pomocowej udzielanej Żydom w czasie okupacji niemieckiej. Pierwszym autorem, który dostrzegł znaczenie zaangażowania Kościoła katolickiego w pomoc Żydom, był Franciszek Kącki. Jeszcze w 1968 r. anonimowo wydał on napisaną przez siebie broszurę *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*⁷⁷. Chociaż publikacja była znana w środowisku kościelnym, to jednak omawiana tematyka nie znalazła kontynuatorów. Bardziej wnikliwe studia na

⁷³ Najbardziej reprezentatywną publikacją omawianego okresu była praca Tadeusza Bednarczyka *Walka i pomoc. OW-KB a organizacja ruchu oporu w getcie warszawskim*, Warszawa 1968, zob. też *idem*, *Obowiązek silniejszy od śmierci. Wspomnienia z lat 1939–1944 o polskiej pomocy dla Żydów w Warszawie*, Warszawa 1986.

⁷⁴ K. Górski, *Divide et impera...*

⁷⁵ *Polacy i Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wroński, M. Zwołakowa, Warszawa 1971.

⁷⁶ Zob. np. K. Iranek-Osmecki, *Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939–1945*, Londyn 1968 (wyd. 2, Warszawa 2009); S. Korboński, *The Jews and the Poles in the World War II*, New York 1986 (wyd. 2, 1989, wydanie polskojęzyczne S. Korboński, *Polacy, Żydzi i Holocaust*, Warszawa 2011); D. Fajnhauz, *Ludność żydowska na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego* [w:] *Pamiętnik wileński*, red. J. Godlewski, Londyn 1972; P. Lisiewicz, *Przyczynek do zagadnienia pomocy Żydom w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Kultura” 1966, nr 1.

⁷⁷ F. Kącki, *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1968. Wydanie drugie, poprawione, uzupełnione i pod zmienionym tytułem ukazało się w 2002 r. (F. Kącki, *Udział księży i zakonnic w holokauście Żydów*, Warszawa 2002).

ten temat pojawiły się dopiero na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych⁷⁸. Badania dotyczące Wilna i Wileńszczyzny zapoczątkował ks. Tadeusz Krahel, zajmujący się dziejami archidiecezji wileńskiej. Kontynuowane one były przez kolejne lata i zaowocowały licznymi publikacjami⁷⁹. Na szczególną uwagę zasługuje książka ks. Krahela *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, w której autor poświęcił omawianej tematyce osobny rozdział zatytułowany *Ratowanie Żydów przez duchowieństwo Wilna w czasie okupacji niemieckiej (1941–1944)*⁸⁰. Wymienione są w niej nazwiska księży, którzy na początku okupacji niemieckiej zapobiegli w swoich parafiach akcjom odwetu i pogromom, jak chociażby ks. Franciszek Bryx w Knyszynie czy ks. Hipolit Chruściel w Wornianach. Wielokrotnie wspomniani są też metropolita wileński abp Romuald Jałbrzykowski, ks. dr Ignacy Świrski, wykładowca teologii moralnej na Uniwersytecie Stefana Batorego (Wileńskim), ks. Leopold Chomski, proboszcz parafii Niepokalanego Poczęcia NMP na wileńskim Zwierzyńcu, ks. Romuald Świrkowski, proboszcz parafii Ducha Świętego w Wilnie, o. Andrzej Gdowski, karmelita, proboszcz parafii ostrobramskiej, którzy szczególnie zasłużyli się w ratowaniu ludności żydowskiej, udzielając im schronienia na terenie instytucji kościelnych. Z kolei ks. Michał Sopoćko udzielał Żydom sakramentu chrztu świętego, organizował dla nich metryki chrztu i dowody osobiste. Pomocą służyli nie tylko kapłani w Wilnie, ale również w całym przedwojennym województwie wileńskim: ks. Stanisław Miłkowski, proboszcz z Nowej Wilejki (ukrywał Żyda Oswalda Rufeisena, który później wstąpił do zakonu karmelitów bosych i przyjął imię Daniel), ks. Józef Zawadzki, kapelan sióstr dominikanek w Kolonii Wileńskiej, ks. Józef Szołkowski, proboszcz parafii Mejszagoły, ks. Stanisław Tyszka, wikariusz parafii Nowe Troki, ks. Edward Żórawski, wikariusz w Wornianach, ks. Kazimierz Mitka, proboszcz parafii Balingródek (ukrywał Żydów z Podbrodzia J. Szapirę i L. Ormana), ks. Witold Szymczukiewicz, wikariusz w Rukojniach (ukrywał Fajgę Reznik z synem Janem), ks. Bernard Kowalewski, proboszcz z Zadroża (ukrywał w parafii dzieci żydowskie Michała i Halinę Legago z Łużek), ks. Jan

⁷⁸ F. Stopniak, *Duchowieństwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1987, nr 11, s. 196–210; *idem*, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie okupacji niemieckiej* [w:] *Spoleczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej. Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993 r.*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996; Z. Zieliński, *Problem ratowania Żydów przez polskie zgromadzenia zakonne w okresie okupacji hitlerowskiej* [w:] *Spoleczeństwo polskie wobec martyrologii...*; E. Kurek-Lesik, *Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945 (zarys problematyki)*, „Dzieje Najnowsze” 1986, z. 3/4, s. 249–277; E. Kurek, *Dzieci żydowskie w klasztorach. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce 1939–1945*, Lublin 2001.

⁷⁹ T. Krahel, *Udział duchowieństwa archidiecezji wileńskiej w ratowaniu Żydów w czasie II wojny światowej*, „Dyskusja” 1991, nr 1/2, s. 38–44; *idem*, *Prorocy miłości w morzu nienawiści. Ratowanie Żydów przez duchowieństwo Wilna i okolic w czasie okupacji niemieckiej (1941–1944)* [w:] *Prorocy Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku. Materiały III i IV Forum Teologów Europy Środkowo-Wschodniej*, red. S.C. Napiórkowski, Lublin 2009, s. 711–722; *idem*, *Archidiecezja wileńska w latach II wojny światowej. Studia i szkice*, Białystok 2014 (szczególnie rozdziały: *Ratowanie Żydów przez duchowieństwo Wilna w czasie okupacji niemieckiej (1941–1944)* oraz *Księża archidiecezji wileńskiej jako „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata”*); *idem*, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej 1939–1945*, Białystok 2017.

⁸⁰ *Idem*, *Archidiecezja wileńska...*, s. 109–120.

Sielewicz, dziekan dekanatu worniańskiego i proboszcz w Wornianach (pomógł w ukryciu Hirsza i Geni Borodowskich). Nieoceniona była także rola żeńskich domów zakonnych, które za ukrywanie w swoich murach ludności żydowskiej zostały przez Niemców zamknięte, a nawet wywiezione do obozu koncentracyjnego, jak na przykład s. Stanisława Rodzińska z zakonu dominikanek, która za pomoc Żydom trafiła na Łukiszki, a następnie do KL Stutthof, gdzie zmarła śmiercią męczeńską. Należy też odnotować, że mimo ogromu świadczonej przez duchowieństwo pomocy jedynie trzech na blisko pięćdziesięciu kapłanów z całej archidiecezji wileńskiej zaangażowanych w pomoc (ks. Witold Szymczukiewicz, ks. Jan Sielewicz i ks. Adam Sztark) otrzymało tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Wiąże się to z procedurą w Yad Vashem, która zakłada nagradzanie nie tylko za ratowanie życia, ale i za stworzenie odpowiednich warunków do przetrwania, a po wojnie oddanie uratowanych organizacjom żydowskim. W kolejnej publikacji *Doświadczeni zniewoleniem. Duchowni archidiecezji wileńskiej represjonowani w latach okupacji sowieckiej 1939–1941* ks. Krahel w biogramie przełożonego klasztoru marianów w Drui Eugeniusza Kuleszy przypomina historię uratowania ludności żydowskiej od pogromów przez zawiązanie Komitetu Obywatelskiego, który powstał po powieszeniu Żyda o nazwisku Musin. Zapobiegło to grabieżom i samodzielnym próbom wymierzenia sprawiedliwości⁸¹. Zagadnieniem pomocy Żydom przez duchowieństwo katolickie Wileńszczyzny zajmował się także Cyprian Wilanowski, historyk Kościoła w Polsce w okresie II wojny światowej. W książce *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945* znajdują się stosunkowo liczne wzmianki poświęcone zaangażowaniu katolickich środowisk kościelnych w akcje ratowania ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie. Opierając się na badaniach prowadzonych nad aktami Delegatury Rządu RP na Kraj przechowywanymi w Archiwum Akt Nowych oraz w archiwach zgromadzeń zakonnych działających na Wileńszczyźnie, gdzie znajdują się relacje uczestników i świadków interesujących autora wydarzeń, udało mu się ustalić (według niepełnych danych), że dzięki pomocy osób duchownych na Wileńszczyźnie uratowało się około 200 osób pochodzenia żydowskiego⁸².

Wydaje się, że równie interesująco jak zagadnienie pomocy duchowieństwa katolickiego przedstawia się także temat pomocy środowiska inteligencji polskiej (lekarzy, naukowców, artystów). Jak dotąd jest to temat opracowany w niewielkim stopniu. Wśród nielicznych publikacji odnoszących się do pomocy udzielanej przedstawicielom społeczności żydowskiej przez środowiska medyczne można wymienić te o charakterze wspomnieniowym, wydane w zbiorze *Tajne nauczanie medycyny i farmacji w latach 1939–1945*⁸³. Warto

⁸¹ *Idem, Doświadczeni zniewoleniem. Duchowni archidiecezji wileńskiej represjonowani w latach okupacji sowieckiej 1939–1941*, Białystok 2005, s. 73–74.

⁸² C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1945*, Warszawa 2000.

⁸³ *Tajne nauczanie medycyny i farmacji w latach 1939–1945*, red. A. Dawidowicz, Warszawa 1977. Artykuły i wspomnienia o losach Żydów pojawiały się też na łamach miesięcznika „Przegląd Lekarski”, gdzie od 1961 r. co roku jeden numer poświęcony był zagadnieniom lekarskim w okresie okupacji. Na temat pomocy świadczonej przez środowiska medyczne zob. A. Dawidowicz, *Shoah Żydów wileńskich [w:] Wilno i Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 1, red. E. Feliksiak, Białystok 1992.

zwrócić uwagę na opracowania dotyczące losów mieszkańców Wileńszczyzny w latach okupacji, zawierających relacje świadków tamtych dni, w których odnajdujemy informacje o pomocy Żydom i represjach stosowanych przez Niemców za jej udzielenie. Ram Oren w pamiętniku *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*⁸⁴ zrelacjonował osobiste przeżycia z getta wileńskiego. W opracowaniu Franciszka Sielickiego *Losy mieszkańców Wileńszczyzny w latach 1939–1946. Okupacja sowiecka i niemiecka, wywózki, partyzantka, repatriacja* została zawarta relacja Alberta Sielickiego o zagładzie Żydów dołhinowskich: „[...] ukradkiem i bardzo ostrożnie pomagano Żydom. Należy podkreślić, że Niemcy wydali ostre zarządzenie, że każda pomoc okazana Żydom będzie karana i to do kary śmierci włącznie. Lecz mimo takiej groźby ludność nasza przewyciężała strach i solidaryzowała się z tymi naszymi współmieszkańcami”⁸⁵.

Po przemianach ustrojowych 1989 r. w Polsce zaczęło ukazywać się coraz więcej edycji źródłowych poświęconych interesującej nas problematyce. W wydanym przez Wiktorię Śliwowską zbiorze *Czarny rok... czarne lata...* zamieszczono m.in. relację *Spotkani na drodze* autorstwa Marii Janiny z Zienowiczów Zagałowej, która uratowała od śmierci 3-letniego Wilhelma Finka oraz rodzinę Gabajūtė (Gabajusów): 4-letnią Renanę i 10-miesięcznego Beniamina oraz ich ojca doktora Abła. Zrobiła to „na zasadzie odruchu ludzkiego” na kilka godzin przed masowym mordem mieszkańców getta w Butrymańcach, miasteczku litewskim w powiecie olickim. Kobieta przewiozła Beniamina z okolic wsi Butrymańce pod wskazany adres w Wilnie. Dzieci miały przybyć tylko na chwilę, a pozostały od września 1941 r. do marca 1956 r. Wilhelm natomiast zamieszkał na stałe w Wilnie. Trudu opieki nad dziećmi podjęła się siostra Marii Helena Zienowicz. W ratowanie dzieci żydowskich zaangażowali się także Jankowscy z majątku Zielona⁸⁶. Zachowała się ponadto relacja z tych wydarzeń ocalonego Wilego Zienowicza, która została opublikowana w pierwszym tomie *Dzieci Holokaustu mówią...* Późniejszy przybrany syn Heleny Zienowicz opisuje m.in. ogromne zaangażowanie kobiety w opiekę nad ukrywanymi przez siebie dziećmi⁸⁷. Wartościowe z punktu widzenia badań nad interesującym nas zagadnieniem są materiały źródłowe zebrane przez Michała Grynberga oraz Marię Kotowską w książce *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945*. Dla przykładu można tu wymienić wspomnienia Konstantego Kiejzika, nie-Żyda, mieszkańca Leonpola n. Dzwina, który opisując martyrologię Żydów z Leonpola, Mior oraz Drui, dzielił się informacjami na temat pomocy udzielanej przez jego rodzinę i przyjaciół tamtejszym Żydom. Podobnie w czasie obław prowadzonych przez policję litewską w lipcu 1941 r. bracia Meir i Abraham korzystali ze stodoły należącej do jego ojca, natomiast inny ich znajomy Chewka z rodziną szukał na noc schronienia w chałupie jego dziadka. Jak wspominał autor relacji: „Byliśmy całkowicie przekonani, iż gdyby nas spotkał podobny los, nie byłoby mowy o odmowie udzielenia pomocy ze strony

⁸⁴ R. Oren, *Przysięga Gertrudy. Opowieść o miłości i dobroci w czasie wojny i Zagłady*, Warszawa 2012.

⁸⁵ F. Sielicki, *Losy mieszkańców Wileńszczyzny w latach 1939–1946. Okupacja sowiecka i niemiecka, wywózki, partyzantka, repatriacja*, Wrocław 1994, s. 81–82.

⁸⁶ *Czarny rok... czarne lata...*, oprac. W. Śliwowska, Warszawa 1996.

⁸⁷ *Dzieci Holokaustu mówią...*, do druku przygotowała W. Śliwowska, posłowie J. Ficowski, Warszawa 1993, s. 256–267.

Żydów”. Ponadto ojciec Konstanego Kiejzika jako lekarz dość często przychodził do getta w Leonpolu i angażował się w znalezienie bezpiecznego miejsca do ukrycia braci Meiera i Abrahama: zgodził się przyjąć ich do siebie przyjaciel doktora o nazwisku Masłowski⁸⁸. Niezwykle wartościowa jest też relacja mieszkańca Mior, Icchaka Arona, spisywana na bieżąco w formie dziennika od 2 czerwca do 7 września 1942 r. Ocalały z rzezi w Miorach autor, zanim wstąpił do partyzantki radzieckiej działającej na tamtejszym terenie, codziennie informował o osobach, które jemu i jego ukrywającym się współbraciom udzielały różnego rodzaju wsparcia⁸⁹. Podobnie relacja Miriam Jaszunskiej zawiera pewne informacje o pomocy Polaków dla Żydów (wspomina o Suszyńskim, który po likwidacji getta wileńskiego, zapoczątkowanej 21 września 1943 r., pomagał w ukryciu przynajmniej 17 uciekinierom zbiegłym z getta i bloków fabryki futer Keilisa)⁹⁰.

Od lat dziewięćdziesiątych XX w. sukcesywnie ukazywały się kolejne niepublikowane dotąd dzienniki, wspomnienia lub pamiętniki osób, które przeżyły Zagładę. Warto wymienić te spośród nich, które odnoszą się do terenu dawnego województwa wileńskiego⁹¹. W 1994 r. swoje wspomnienia z lat wojny wydała pochodząca z inteligenckiej rodziny żydowskiej lekarka Pola Wawer⁹². Opisuje w nich głównie losy swojej rodziny – rodziców Dona i Marii Komaj, pierwszego męża Siargieja Wincygstera oraz jego siostry Rózi. Z pięcioosobowej rodziny z pożogi wojennej ocalała jedynie Pola wraz z mamą. W najbardziej dramatycznym okresie okupacji niemieckiej pomagało im wielu znajomych i nieznanym mieszkańcom Wilna i Wileńszczyzny. Były to osoby wywodzące się różnych środowisk. Po ucieczce z Wilna przez jakiś czas przebywali w Świrze u rodziny Świrskich i w Postawach, skąd pomógł im się wydostać inż. Jan Hurynowicz (stryj mieszkającej w Wilnie doc. Janiny Hurynowicz, wielokrotnie udzielającej wsparcia), a następnie w Łyntupach, gdzie korzystali m.in. z pomocy księdza i rabina, którzy wspólnie zaangażowali się w działania pomocowe dla wielu osób prześladowanych z różnych powodów i ukrywających się w tych stronach. Burmistrz Świra, Leon Świechowski, zalegalizował ich pobyt w tej miejscowości, wystawiając oficjalny, choć fałszywy dowód zatrudnienia ojca Poli w charakterze pracownika dozoru technicznego nad młynami w Świrze i okolicy. Sołtys wsi Zahacie oraz właściciel okolicznego majątku Hieronim Niewiarowicz ocalili go natomiast przed granatowym policjantem o nazwisku Sobolewski z Nowej Wilejki. W swoich ubogich domach od końca 1941 do późnej zimy 1942 r. całej rodzinie schronienia udzielali m.in.: młynarz o pseudonimie „Kiezik” (zatrudnił w swoim młynie ojca Poli, pomagał innym uciekinierom żydowskim

⁸⁸ *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945*, wybór i oprac. M. Grynberg, M. Kotowska, Warszawa 2003, s. 503–507.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 508–510.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 550–553.

⁹¹ Na przykład R. Margolis, *Wspomnienia wileńskie*, Warszawa 2005; S. Bak, *Słowami malowane. Wspomnienie z Wilna*, Sejny 2006; Daniel Maria od Najświętszego Serca Pana Jezusa (Oswald Rufeisen), *Połąknętem haczyk Królowej Karmelu. Autobiografia*, oprac. i posłowie B.J. Wanat, Kraków 2001. Niewiele informacji na temat pomocy ludności żydowskiej w czasie okupacji niemieckiej na Wileńszczyźnie znajduje się natomiast w pamiętniku Zdzisława Chlewińskiego *Groza i prześladowania Polaków i Żydów na Wileńszczyźnie. Wspomnienia i refleksje z czasów dwóch okupacji*, Płock 2009.

⁹² P. Wawer, *Poza gettem i obozem*, Warszawa 1993.

i dbał o ich bezpieczeństwo), bezimienny leśniczy wraz z żoną, Nikołaj Aleksandrowicz Łapicki wraz z matką Agnieszką (przechowywali chłopca żydowskiego Jachimczyka, ocalałego z mordu w pobliskim miasteczku), małżeństwo Hipolit i Halina Niewiarowiczowie ze wsi Zahacie wraz z dziećmi: Zosią (Irenką), Elą i małym Hipolitem, oraz Wincenty i Jadwiga Aloszkowie z położonego nieopodal chutoru Zameczek (o ukrywających się tam Żydach wiedzieli wszyscy udzielający pomocy). W Wilnie posiłki i noclegi zapewnili Poli Wawer m.in. Stanisław Frąckiewicz wraz z żoną oraz inne nieznanne z imion małżeństwo Frąckiewiczów (w swoim mieszkaniu przechowywali także 5-letniego chłopca żydowskiego). Bezpieznego schronienia udzieliła im też dawna służąca Komajów Emilia oraz Marysia Rzewulska i rodzina Charytonów (głównie najstarsza z rodziny babcia). Władysław Frąckiewicz w tajemnicy przed własną rodziną pomagał Komajom na różne sposoby, na przykład przechowując w czasie wojny ich dokumenty. Nowe dokumenty legalizujące pochodzenie Poli dostarczył ks. Jankowski, mieszkający na plebanii przy kościele Wszystkich Świętych w Wilnie (wydał metrykę na nazwisko Zofia Januszkiewicz) oraz koleżanka z lat studenckich Janka Jantzenówna (metryka dla mamy na nazwisko Maria Paszkiewicz).

Wspomnienia Poli Wawer są niezwykle wymownym świadectwem, jak wielu ludzi musiało się zaangażować w ratowanie osób pochodzenia żydowskiego i jak bardzo było to niebezpieczne. Pomagali im znajomi i osoby przypadkowe, we wspomnieniach często występujące bez imion czy nazwisk (na przykład chłop, gospodarz, dwie bezimienne siostry, leśniczy, przypadkowy przechodzień itp.). Było wśród nich również małżeństwo lekarzy: Emilia i Wojciech Pogorzelscy, którzy przyjęli jej mamę Marię Komajową (pod nazwiskiem Maria Paszkiewicz) do swojego domu w Szyrwintach (mieszkał z nimi też brat i matka dr. Pogorzelskiego) jako opiekunkę do ich 8-miesięcznej córeczki Zofii. Pola przebywała tam od zimy 1942 do lipca 1944 r. Siostra Emilii, mieszkająca w Wilnie Maria Fedecka, która ją tam ulokowała, pomogła wówczas wielu znanym i nieznanym sobie Żydom. Od początku 1943 r. Pola Wawer jako nauczycielka, pod fałszywym nazwiskiem Zofia Januszkiewicz przebywała w majątku należącym do Olgi i Bronisława Łokuciewskich. Małżeństwo Łokuciewskich miało dwie córki: Natę i Marysię, mieszkał z nimi też brat Bronisław Łokuciewski, wdowiec z trójką dzieci: Marią, Lucyną i Hubertem. Kolejnego schronienia udzielili Poli państwo Ada i Józef Świącicki wraz z trójką dzieci: Maciejem, Piotrem i Gigą, oraz ojcem Ady inż. Roztworowskim. Pola mieszkała z nimi od lata 1943 r. na lotnisku nad Jeziorem Trockim. Ostatnim jej schronieniem było znajdujące się na przedmieściach Wilna mieszkanie należące do samotnej starszej pani Mackiewiczówny, do której wszyscy ukrywający się z różnych względów domownicy mówili: „ciociu” (oprócz Poli były to jeszcze cztery osoby, w tym małżeństwo żydowskie Andzik i Lena). Wspomnienia Poli Wawer są cenne, gdyż zawierają ponadto liczne wzmianki o napotkanych w czasie okupacji niemieckiej osobach pochodzenia żydowskiego, które podobnie jak ona ukrywały się poza gettem, korzystając z pomocy i schronienia u innych. I tak na przykład u rodziny Łokuciewskich ukrywała się Mira Brojders. Małżeństwo Świącickich pomagało też zatrudnionej szwaczce i jeszcze innej młodej kobiecie pochodzenia żydowskiego oraz usiłowało zaopiekować się małym uciekinierem z getta (z powodu podejrzeń współdzierżawcy lotniska musieli jednak znaleźć dla chłopca bardziej bezpieczne miejsce).

Natomiast w Wilnie, korzystając wielokrotnie z pomocy i gościny państwa Marii i Feliksa Wolskich oraz Wiktorii Grzmielewskiej, autorka wspomnień miała okazję spotkać ukrywającego się znanego poetę żydowskiego i pisarza Szmerkego Kaczergińskiego.

Nie powstała dotąd żadna kompleksowa monografia poświęcona zagadnieniu ratowania Żydów na terenie przedwojennego województwa wileńskiego. Konieczne jednak należy zwrócić uwagę na dwie pozycje wydane w języku litewskim: Sofiji Binkienė *Ir be ginklo kariai*⁹³ oraz czterotomowy zbiór autorstwa pracowników Vilniaus Gaono Žydų Istorijos Muziejus, zatytułowany *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*⁹⁴. W tej ostatniej publikacji możemy odnaleźć wiele historii rodzin polskich i litewskich, które ocalały w okresie okupacji swoich żydowskich sąsiadów. Jadwiga i Wincenty Antonowiczowie uratowali młodą Żydówkę Bronisławę Malberg, ukrywając ją w domu matki i wyrabiając fałszywe dokumenty na nazwisko Joanna Malinowska. W lutym 1942 r. ukryli też w swoim majątku w Tuskulėnai rodzinę Żyda Z. Kurganasa. Konstanty i Jelena Dąbrowscy, mieszkający pod Wilnem, udzielili schronienia i dostarczali żywność siedmiorgu członkom rodziny Shapiro i Bilits z Pabrade oraz Uri Blocher ze wsi Mikailiškės (Blocher, zamieszkała po wojnie w USA, do końca życia utrzymywała kontakty z rodziną Dąbrowskich i ich dziećmi). Aleksandra Drzewiecka zaopiekowała się w Wilnie rodziną Shershnevskych. Leonard, Bronisława i Galina Jankowscy ukrywali do końca wojny rodzinę Felerów (Joshuę, Miriam, Judith i Dvorę) w dole wykopanym koło swojego domu. Monika i Ludwik Koszczycowie udzielili w swoim domu w Wilnie schronienia 6-letniemu chłopcu Samuelowi Bernanasowi. Maria i Antoni Kruminis-Łozowscy zaopiekowali się w Jaszunach znaną na stacji kolejowej 4-letnią Rachel Fridmanaite. Zofia i Jan Kukolewscy uratowali w Wilnie Renanę Gabajūtę, Beniamina Gabajusa, dr. Abelisa Gabajusa i jego żonę oraz Jakuba i Vilisa Finkasów, których ukryli we wsi Anglininkai. Uratowany Vilis (Wilhelm Zienowicz) dziś jest lekarzem i mieszka w Warszawie, a w udzielonych wywiadach wspomina „Mam dwie matki. Jedna przyniosła mnie na świat, druga uratowała mnie i wychowała”. Z kolei Konstanty Maciukiewicz, mieszkający we wsi Świętojańsk, położonej na terenach litewskich po drugiej stronie Niemna, schronił w swoim domu i regularnie karmił rodzinę Kulianskis (Suliusa, Moszego, Anę i Samuelisa), których następnie bezpiecznie przewiózł do Grodna. W 2008 r. Maciukiewicz otrzymał tytuł Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Konstanty Sokołowski schronił młodego chłopca o nazwisku Chlonke Shapiro w swoim domu na wsi koło Niemenczyna i wielokrotnie chował go pod piecem w czasie kontroli policyjnej w domu. Po wojnie ochrzcił chłopca i przyjął go do rodziny. Weronika Stankiewicz w czasie wojny ukryła w swoim jednopokojowym mieszkaniu na przedmieściach Wilna Szulamitę Żabińską. Maria Urbanowicz ukrywała w Wilnie 14-letnią Cilię Różańską, córkę przeniesionych do getta sąsiadów. Rodzina Józefa, Marii, Bronisława, Zofii i Wiktora Woronieczkich udzieliła schronienia w swoim domu pod lasem, we wsi położonej koło Soleczników

⁹³ S. Binkienė, *Ir be ginklo kariai*, Vilnius 1967.

⁹⁴ *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, red. M. Erenburg, V. Sakaitė, t. 1, Vilnius 1997; *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, red. D. Epšteinaitė, V. Sakaitė, t. 2–3, Vilnius 1999; *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, red. D. Selčinskaja, Vilnius 2009.

rodzeństwu Hisas i Gedaliji Sneider oraz rodzinie Słoma Lemelmana. Urządzili dla nich dwa schronienia na strychu i pod podłogą stodoły, z której wyprowadzili tunel do lasu, aby w razie potrzeby mogli oni uciec ze swojej kryjówki. Za tę pomoc został aresztowany syn Woronieckich, Wiktor, który był przez Niemców torturowany. Bronisław i Filomena Zajączkowscy, mieszkańcy powiatu święciańskiego, zaopiekowali się w grudniu 1942 r. małżeństwem żydowskim Wolfem i Miriam Bratańskimi z Podbrodzia. Ukrywali ich przez pięć miesięcy, za co Bronisław został bardzo dotkliwie pobity przez rzekomych partyzantów. Życie uratował mu wiejski komornik, który zeznał, że Zajączkowski jest niepoczytalny i nie jest w stanie nikomu pomagać. Za swoją odwagę zostali odznaczeni 16 maja 1993 r. przez Yad Vashem tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata⁹⁵.

W zakresie badań prowadzonych na ten temat na Białorusi należy wymienić dwie publikacje: *Pravedniki narodov mira Belarusi*, wydane w 2015 r.⁹⁶, oraz *Pravedniki narodov mira. Zhivye svidetel'stva Belarusi. Sbornik statei i materialov*⁹⁷. Obydwie opisują przypadki ratowania Żydów zamieszkujących wschodnie obszary dawnego województwa wileńskiego, należące dziś do Republiki Białorusi.

Należy zwrócić uwagę również na dwujęzyczną publikację autorstwa Ilony Lewandowskiej *Tak teraz postępują uczciwi ludzie. Polacy z Wileńszczyzny ratujący Żydów*. Książka ukazała się w marcu 2019 r. z inicjatywy Instytutu Polskiego w Wilnie. Została ona podzielona na dwie części. Na pierwszą z nich składają się wywiady z osobami, które swoją pracę badawczą poświęciły analizie Holokaustu i upamiętnieniu tych osób ratujących Żydów. Druga część koncentruje się wokół 11 historii rodzinnych, bazujących na źródłach i rozmowach z ukrywanymi oraz rodzinami Sprawiedliwych. W książce opisano m.in. losy Marii Fedeckiej⁹⁸, która uratowała życie wielu dzieciom i rodzinom żydowskim, historię Ignacego i Katarzyny Bulejów z Wojdat i ocalonej przez nich dziewczyny żydowskiej Fejgi Dusiackiej czy Haliny Płoszko, uratowanej z getta przez nianię Weronikę Tuniewicz⁹⁹. 13 lutego 1943 r. do domu małżeństwa Ignacego i Katarzyny Bulejów przybyła zakrwawiona 10-letnia Fejga Dusiacka, która wydostała się spod stosu ciał w Ponarach¹⁰⁰. Z kolei rodzina Janiny i Edmunda Strużanowskich wykopała w ogrodzie swojego domu na Antokolu wielki dół, służący rzekomo za lodownię do przechowywania żywności, a w rzeczywistości przeznaczony dla ukrywających się Żydów zbiegłych z getta wileńskie-

⁹⁵ *Ibidem; Księga Sprawiedliwych...*

⁹⁶ *Pravedniki narodov mira Belarusi*, oprac. I.P. Gerasimova, A.L. Shul'man, Minsk 2015.

⁹⁷ *Pravedniki narodov mira. Zhivye svidetel'stva Belarusi. Sbornik statei i materialov*, do druku przygotował K.I. Kozak et al., red. V.F. Balakirev, Minsk 2009.

⁹⁸ Przez całą okupację niemiecką Fedeccy opiekowali się dwójką dzieci żydowskich: córką wileńskiego adwokata Dalią Smilig i Noemi Szyłańską. Więcej o Marii Anieli Fedeckiej zob. A. Jędrychowska, *Zygzakiem i po prostu*, Warszawa 1965, P. Wawer, *Poza gettem...*; D. Kac, *Wilno Jerozolimą było. Rzecz o Abrahamie Sutzkeverze*, Sejny 2003.

⁹⁹ I. Lewandowska, *Tak teraz postępują uczciwi ludzie. Polacy z Wileńszczyzny ratujący Żydów*, Wilno 2019.

¹⁰⁰ Rodzina Bulejów dzięki staraniom Fejgi Dobieckiej z d. Dusiackiej została odznaczona tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata oraz litewskim odznaczeniem państwowym Krzyż Ratowania Ginących (Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius). W latach 1992–2018 prezydent Litwy odznaczył 1469 osób ratujących Żydów, a w 2020 r. liczba ta wzrosła do 1551 osób (I. Lewandowska, *Tak teraz...*, s. 72, 92–100; <http://www.issigelbejesvaikas.lt/>, dostęp 20 X 2021 r.).

go, m.in. dla Tamary, córki adwokat Jeleny Widuczańskiej¹⁰¹. W klasztorze karmelitów bosych, położonym przy parafii Ostrobramskiej w Wilnie, schronienia zbiegłemu z getta Hermanowi Adlerowi udzielił proboszcz parafii o. Andrzej Gdowski. Początkowo ukrywał go w pokoju klasztornym, a następnie zaopatrzył w dokumenty zmarłego parafianina i pomógł znaleźć mieszkanie dla Hermana i jego żony, śpiewaczki operowej Anity Distler. Przełożona siostr dominikanek z Kolonii Wileńskiej Anna Borkowska (s. Bertranda) wraz z innymi siostrami udzieliła schronienia w klasztorze 15 Żydom należącym do ruchu oporu, wśród nich byli Arie Wilner, Abow Kowner, Izrael Nagel, Chumie Godot, Chajka Grosman i Edek Boraks¹⁰².

Chociaż historycy z różnych krajów (Shalom Cholawsky, Yitzhak Rozenblat, Yitzhak Arad, Marat Botwinnik, Emanuił Joffe, Leonid Smilowicki i Arunas Bubnys) wydali wiele publikacji poświęconych żydowskim mieszkańcom Białorusi i Litwy w okresie II wojny światowej, to zagadnienie ratownictwa Żydów przez społeczność miejscową pozostawało na ogół na marginesie ich badań¹⁰³. Istnieje jednak kilka zagranicznych publikacji na ten temat dotyczących przedwojennego województwa wileńskiego. Należą do nich wydane w latach osiemdziesiątych w języku hebrajskim księgi pamięci zawierające relacje ocalonych z Zagłady żydowskich mieszkańców Braśławia, Jodów, Rymszan i innych miejscowości w północnej części Wileńszczyzny (w pow. Braśław), z których dowiadujemy się o pomocy udzielanej przez polskich i białoruskich chłopów¹⁰⁴. W 2005 r. ukazała się wydana przez Instytut Yad Vashem *Księga wspólnot* (Pinkas ha-kehilot) dotycząca Białegostoku, Nowogródka i Wilna. Znajdują się tam nieliczne informacje na temat ratowania ludności żydowskiej. Zasadniczym problemem tego typu materiałów jest fakt, że powstawały one wiele lat po wojnie, co utrudnia dokładne odtworzenie przez ich autorów wspomnień¹⁰⁵. W 2008 r. Marat Botwinnik wydał syntetyczny przewodnik po materiałach z ksiąg pamięci obejmujących obszar współczesnej Białorusi (w tym interesującego nas zachodniego rejonu witebskiego oraz północnego obszaru grodzieńskiego i mińskiego)¹⁰⁶. Temat ten został poruszony w niemieckojęzycznym opracowaniu o solidarności i pomocy Żydom w okresie nazizmu *Die Familie Katz überlebt den Holocaust in Litauen* autorstwa Ruth

¹⁰¹ Janina Strużanowska została odznaczona pośmiertnie Krzyżem Ratowania Ginących (I. Lewandowska, *Tak teraz...*, s. 118–126).

¹⁰² Ojciec Andrzej Gdowski w 2006 r. został odznaczony pośmiertnie Krzyżem Ratowania Ginących, a Anna Borkowska wraz z innymi zakonniceami w 1984 r. tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (I. Lewandowska, *Tak teraz...*, s. 200–213).

¹⁰³ S. Cholawsky, *The Jews...*; Y. Rozenblat, *The Holocaust...*, s. 263–284; Y. Arad, *The Murder of the Jews in German – Occupied Lithuania (1941–1944)* [w:] *The Vanished World...*, s. 175–204; M. Botwinnik, *Pamiętniki...*; L. Smilowicki, *Katastrofa...*; E. Joffe, *Belorusskie evrei. Tragediá i geroizm 1941–1945*, Minsk 2003; *Holokost v Belarusi. Dokumenty i materialy*, oprac. E. Joffe, G.D. Knat’ko, V. Selemenev, Minsk 2002; A. Bubnys, *The Holocaust...*; *idem, The Holocaust in Lithuania. An Outline of the Major Stages and their Results* [w:] *The Vanished World...*, s. 205–222.

¹⁰⁴ *Darkness and Desolation...* Częściowe tłumaczenia na język angielski dostępne są na stronach internetowych: JewishGen: <https://www.jewishgen.org/yizkor/braslaw/Braslaw.html#TOC234>, dostęp 20 X 2021 r.

¹⁰⁵ *Pinkas ha-kehilot – Polin* (Księga wspólnot – Polska), t. 8: *Wilno, Nowogródek, Białystok*, red. S. Spector, B. Freundlich, Jerusaleim 2005.

¹⁰⁶ M. Botwinnik, *Holokosta v knigah Památ’ Respubliki Belarus’*, Minsk 2008.

Leisner¹⁰⁷ oraz w artykule Manfreda Wieningera *Feldweibel Anton Schmid – Judenretter in Wilna 1941–1942*¹⁰⁸. Warto wspomnieć o opracowaniu dotyczącym terytorium Litwy *Litauen Verfolgung und Rettung unter deutscher Besatzung* autorstwa Ruth Kibelki, opublikowanym w studiach regionalnych *Soidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*¹⁰⁹.

Od 2000 r. badaniami nad stosunkami polsko-żydowskimi i Zagładą Żydów w czasie II wojny światowej kompleksowo zajął się Instytut Pamięci Narodowej. Do 2018 r. pod patronatem tej instytucji ukazało się blisko 50 monografii, edycji źródłowych, materiałów pokonferencyjnych i edukacyjnych¹¹⁰. Zakres terytorialny omawianych publikacji odnosił się głównie do terytorium Polski w granicach po 1945 r. Od 2005 r. prokurator Elżbieta Rojowska i historyk Monika Tomkiewicz z gdańskiej Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu współpracują z United States Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie w ramach dwóch projektów badawczych: „Ghettos in German-Occupied Eastern Europe” oraz „Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945”. Efektem ich pracy było opublikowanie w dwóch tomach haseł encyklopedycznych obejmujących getta usytuowane na terytorium byłego województwa wileńskiego w takich miejscowościach jak Brasław, Druja, Duniłowiczd, Dzisna, Ilja, Krzywicz, Kurzeniec, Michaliszki, Miory, Plissa, Podbrzezie, Radoszkowice, Rakowo, Smorgonie, Świąciany, Świr i Wilno¹¹¹. W opracowaniach tych kilkakrotnie poruszana była tematyka pomocy ludności narodowości żydowskiej. Niezwykle cenne w tych publikacjach są fragmenty relacji o pomocy świadczonej ludności żydowskiej oraz nazwiska pomagających Polaków i uratowanych Żydów, które do tej pory nie były prezentowane w literaturze przedmiotu.

Zarówno w wydanych po 1989 r. edycjach źródłowych, jak i w opracowaniach naukowych poświęconych pomocy Żydom niesionej przez Polaków na obszarze przedwojennego województwa wileńskiego niezmiennie pozostawał na marginesie zainteresowań. Nie dziwi zatem, że do dnia dzisiejszego głównym źródłem wiedzy na temat omawianego zjawiska są sukcesywnie uaktualnianie i publikowane *Księgi Sprawiedliwych*. Pierwszy

¹⁰⁷ R. Leisner, *Die Familie Katz überlebt den Holocaust in Litauen*, Berlin 2001, s. 129–154.

¹⁰⁸ M. Wieninger, *Feldweibel Anton Schmid – Judenretter in Wilna 1941–1942* [w:] *Retter in Uniform. Handlungsspielräume im Vernichtungskrieg der Wehrmacht*, red. W. Wette, Frankfurt 2002, s. 187–206.

¹⁰⁹ R. Kibelka, *Litauen Verfolgung und Rettung unter deutscher Besatzung* [w:] *Soidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, t. 2: *Regionalstudien Ukraine, Frankreich, Böhmen und Mähren, Österreich, Lettland, Litauen, Estland*, red. W. Benz, J. Wetzel, Berlin 1998, s. 273–293.

¹¹⁰ E. Rogalewska, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady – świadectwa literatury i życia*, Białystok 2008 (wyd. 2, 2013); M. Cobel-Tokarska, *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce*, Warszawa 2012; A. Puławski, *W obliczu Zagłady. Rząd RP na uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009; *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków–Katowice–Warszawa 2017; „Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...” *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, red. A. Namysło, Warszawa 2009; *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006; *Z dziejów stosunków polsko-żydowskich w XX wieku*, red. E. Czop, E. Rączy, Rzeszów 2009; *Zagłada Żydów na polskiej prowincji...; Zagłada Żydów polskich w czasie II wojny światowej. Teka edukacyjna*, oprac. A. Puławski, A. Jacyńska, D. Libionka, Warszawa 2005; *Polacy ratujący Żydów w latach II wojny światowej. Teka edukacyjna*, wprowadzenie K. Cegiela, K. Sachnowska, O. Tumińska, oprac. K. Sachnowska et al., Warszawa 2008.

¹¹¹ *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B, *passim*.

polskojęzyczny spis Polaków odznaczonych tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata Michała Grynberga ukazał się na początku lat dziewięćdziesiątych. Wydanie to zawiera ponad 550 krótkich not biograficznych Polaków oraz informacje o uratowanych Żydach. W niektórych wypadkach szerzej udokumentowano okoliczności świadczonej pomocy¹¹². Ważnym przedsięwzięciem edytorskim jest tłumaczenie z języka angielskiego alfabetycznego spisu Polaków uhonorowanych tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata, które ukazało się w wydaniu dwutomowym¹¹³. Nieocenionym przedsięwzięciem grupy badaczy skupionych wokół Instytutu Studiów Strategicznych (we współpracy m.in. z Instytutem Pamięci Narodowej) był projekt „Indeks Polaków zamordowanych i represjonowanych za pomoc Żydom w okresie II wojny światowej”. Wynikiem prowadzonych prac była publikacja ukazująca skalę represji wobec Polaków udzielających pomocy osobom pochodzenia żydowskiego w okresie okupacji niemieckiej (wykazano 289 udokumentowanych aktów represji skierowanych wobec 505 osób)¹¹⁴.

Pod patronatem POLIN Muzeum Historii Żydów Polskich od 2008 r. działa również strona internetowa poświęcona dokumentowaniu i popularyzowaniu historii ratowania Żydów przez Polaków w czasie II wojny światowej¹¹⁵. Portal powstał w ramach realizowanego we współpracy z licznymi partnerami projektu „Polscy Sprawiedliwi – Przywracanie Pamięci”. Sukcesywnie publikowane są tu historie pomocy uzupełnione dokumentami, zdjęciami i fragmentami wywiadów prowadzonymi z ratującymi, ratowanymi i świadkami pomocy. Godne przytoczenia są też coraz liczniej powstające archiwa multimedialne, jak na przykład Archiwum Historii Mówionej prowadzone przez Dom Spotkań z Historią i Ośrodek „Karta”¹¹⁶.

W badaniach nad problematyką Holokaustu na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej pomocne są informatory, encyklopedie i atlasy. Szczególnie cenne są następujące publikacje: wydana przez Izraela Gutmana czterotomowa encyklopedia Holokaustu, jednotomowa encyklopedia poświęcona podobnym zagadnieniom, pod redakcją Waltera Laqueura i Juditha Baumela, jednotomowy atlas Holokaustu Martina Gilberta, a zwłaszcza przygotowana przez Instytut Yad Vashem dekadę temu dwutomowa encyklopedia gett i obozów pracy¹¹⁷. Podobna trzytomowa publikacja zatytułowana *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945* została wydana w latach 2009–2018 przez United States

¹¹² M. Grynberg, *Księga sprawiedliwych*, Warszawa 1993.

¹¹³ W 2004 r. Instytut Yad Vashem w Jerozolimie wydał w języku angielskim alfabetyczny spis Polaków uhonorowanych tytułem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (*The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations. Rescuers of Jews during the Holocaust. Poland*, red. I. Gutman, Jerusalem 2004; polskojęzyczna wersja dwutomowa ukazała się pięć lat później pod tytułem *Księga Sprawiedliwych wśród Narodów Świata...*; aktualny katalog osób odznaczonych medalem znajduje się na stronach Instytutu Yad Vashem, <http://db.yadvashem.org/righteous/search.html?language=en>, dostęp 20 X 2021 r.

¹¹⁴ *Rejestr faktów represji na obywatelach polskich za pomoc ludności żydowskiej w okresie II wojny światowej*, red. A. Namysło, G. Berendt, Warszawa 2014; *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Warszawa 2019.

¹¹⁵ <https://sprawiedliwi.org.pl/pl>, dostęp 20 X 2021 r.

¹¹⁶ <https://relacjebiograficzne.pl/>, dostęp 20 X 2021 r.

¹¹⁷ I. Gutman, *The Encyclopedia of the Holocaust*, t. 1–4, New York 1990; *The Holocaust Encyclopedia*, oprac. W. Laqueur, J.T. Baumel, New Haven – London 2001; M. Gilbert, *Atlas of Holocaust*, New York 1982; *The Yad Vashem Encyclopedia...* Pierwszy informator encyklopedyczny odnoszący się do ziem polskich powstał

Holocaust Memorial Museum w Waszyngtonie¹¹⁸. Na temat losów Żydów białoruskich najwięcej publikacji wydał Emanuel Joffe¹¹⁹. Żydami litewskimi od wielu lat zajmuje się litewski historyk Arunas Bubnys¹²⁰. Kierownik Wydziału Wiecznego Upamiętnienia Ratujących Żydów Państwowego Muzeum Żydowskiego im. Gaona w Wilnie Danutė Selčinskaja od kilkunastu lat zajmuje się tematem pomocy ludności narodowości żydowskiej w Wilnie i okolicach, udzielanej przez ludność litewską i polską. Na udostępnionej przez to muzeum stronie internetowej znajduje się litewsko- i anglojęzyczny portal „Išsigelbėjęs Lietuvos Žydų vaikas pasakoja apie ŠOA” („Rescued Lithuanian Jewish Child Tells about Shoah”). Użytkownik może zapoznać się tam z relacjami dzieci oraz osób dorosłych. Portal zawiera zdjęcia osób uratowanych, opis udzielonej pomocy oraz wykaz archiwaliów i wspomnień, na podstawie których opracowano teksty¹²¹. Spośród osób narodowości polskiej prezentowanych na portalu można wymienić m.in.: Jadwigę i Wincentego Antonowiczów, Aleksandrę Drzewiecką, Helenę i Józefa Godlewskich, Bronisławę i Leonarda Jankowskich, Monikę i Ludwika Koszczyków, Jana i Zofię Kukolewskich.

Należy wspomnieć także o filmach dokumentalnych na temat ratowania Żydów, które są równie cennym źródłem poznawczym jak publikacje. Do dnia dzisiejszego na Litwie ukazało się ich siedem, nie wszystkie jednak dotyczą byłego województwa wileńskiego. Na szczególną uwagę zasługuje film *Palieku tau savo vaiką* (Zostawiam ci moje dziecko) ukazujący losy Pranasa Laucevičiausa z Telszów, który ukrywał w swoim domu dziewczynę żydowską Ruth Gurvitch. Ze związku, jaki stworzyli, narodził się ich syn Telesfor. Ktoś z sąsiadów doniósł o ukrywaniu Żydówki i oboje zostali rozstrzelani. Syna ukryła Jadwiga, siostra Pranasa¹²². Warto wymienić także film dokumentalny o ratowaniu Żydów *Gyvybės medis* (Drzewo życia), który zawiera wątki spotkań osób uratowanych i ratujących. W filmie wykorzystano oryginalne kryjówki osób ukrywających się¹²³.

Problematyka ratowania ludności żydowskiej w materiałach archiwalnych

Analizując zagadnienie ratowania ludności żydowskiej w Wilnie i na Wileńszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej, należy bazować nie tylko na literaturze, lecz także na materiałach archiwalnych, jakimi są dokumenty procesowe, materiały wytworzone przez

pod koniec lat siedemdziesiątych (*Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939–1945. Informator encyklopedyczny*, Warszawa 1979).

¹¹⁸ *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, t. 1: *Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main of Office (WVHA)*, cz. A, red. G.P. Megargee, Bloomington–Indianapolis 2009; *Encyclopedia of Camps...*, t. 2, cz. B; *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, t. 3: *Camps and ghettos under european regimes aligned with nazi Germany*, red. J.R. White, M. Hecker, Bloomington–Indianapolis 2018.

¹¹⁹ E. Joffe, *Beloruskie evrei...*; *Holokost v Belarusi...*

¹²⁰ M.in. A. Bubnys, *The Holocaust in Lithuania between...*; *idem, The Holocaust in Lithuania. An Outline of the Major Stages and their Results [w:] The Vanished World...*, s. 205–222.

¹²¹ <http://www.issigelbejesvaikas.lt/>, dostęp 20 X 2021 r.

¹²² *Palieku tau savo vaiką...*, reż. Lilija Kopač, kierownik projektu Danutė Selčinskaja, Wilno 2005.

¹²³ *Gyvybės Medis*, scenariusz: Vitalijus Karakorskis, Lilija Kopač, Leonora Vasilauskienė, Vilnius 2003.

okupanta oraz stosunkowo licznie zachowane wspomnienia i relacje znajdujące się w wielu placówkach polskich i zagranicznych. Trudnością w tym wypadku jest to, że materiały wspomnieniowe powstawały wiele lat po omawianych wydarzeniach i zawierają pewne luki lub nieraz charakteryzują się dużym stopniem ogólności. Podobnie rzecz się ma z wywiadami przeprowadzonymi z osobami ocalonymi, które już po wielu latach opowiadają swoje historie. Ponadto w relacjach z północno-wschodnich obszarów II Rzeczypospolitej (Wileńszczyzny, Nowogródzczyzny i Polesia) przeważa jidysz, co utrudnia badaczom polskim ich analizę.

W zbiorach polskich, obejmujących materiały z Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, kluczowe dla tematu są zespoły Relacje i Pamiętniki. W tych pierwszych szczególną uwagę należy zwrócić na wspomnienia Chaji Szczerańskiej, która po opuszczeniu getta wileńskiego w listopadzie 1941 r. ukrywała się u Anastazji Bojarowej w Wilnie, a następnie w gospodarstwach innych Polaków w Kromniszkach i Suderwie¹²⁴. Z kolei Fania Feldman po likwidacji getta wileńskiego we wrześniu 1943 r. najpierw ukrywała się wraz z 40 Żydami w bunkrze, do którego dozorca domu Grzegorz Turuła donosił żywność i wodę. Zorganizował on też nową kryjówkę, za co został aresztowany. Na tę okoliczność Fania Feldman zeznała: „Było już tam schowanych przeszło 40 osób [...]. Po 32 dniach usłyszałyśmy walenie, jak gdyby ktoś próbował wyłamać kawał ściany. Byliśmy pewni, że to przyszło po nas gestapo. Gdy otwór w ścianie był już wydrążony, usłyszałam głos dozorca tego domu Grzegorza Turuły [...]. Przez swego 12-letniego synka Januszka, który brał od nas pieniądze, przysyłał na strych 50 bochenków chleba dla wszystkich ukrywających się. Januszek przynosił nam również gotowane kartofle i wodę [...]. Grzegorz naniósł nam słomy, palił muchy. Opowiadał, co dzieje się na frontach, podtrzymywał nas na duchu i pocieszał”. Następnie siostry ukrywały się po stronie aryjskiej w kilku kryjówkach u przyjaciół Polaków: Aleksandra Kreizego, Anieli Bajewskiej i Tekli Dąbrowskiej¹²⁵. Natomiast Miriam Koryski z getta wileńskiego została przeniesiona do obozu pracy Hakape w Wilnie, gdzie po likwidacji obozu 2 lipca 1944 r. ukryła się z matką najpierw w schronie, a potem w domu Józefa Cieleckiego. „Wówczas udałyśmy się do naszego opiekuna pana Cieleckiego. Mieszkał w Białym Zaułku. Umieścił nas w oddzielnym pokoju, jego żona okazała nam również bardzo dużo serca. Była to prawdziwie religijna kobieta, która uważała, że należy pomóc każdemu, kto jest w potrzebie, niezależnie od tego, czy to jest Żyd czy Polak [...]. Podczas największego ognia pamiętał o nas i przynosił nam jedzenie i wodę [...]. Pan Cielecki, jego żona i dzieci okazali nam taką opiekę, żeśmy w krótkim czasie wróciły do sił”¹²⁶. Należy zapoznać się jeszcze z następującymi relacjami: Betti Sznajder (w trakcie pobytu w getcie wileńskim powierzyła swoje półroczne dziecko polskiej rodzinie)¹²⁷, Nachy Miny Gurewicz (w getcie wileńskim oddała dwie swoje córki na „przechowanie” chrześcijanom)¹²⁸, Chany Zareckiej (po ucieczce z getta wileńskiego

¹²⁴ AŻIH, 301/1509, Relacja Chaji Szczerańskiej, k. 1–33.

¹²⁵ AŻIH, 301/1872, Relacja Fani Feldman, k. 1–11.

¹²⁶ AŻIH, 301/2065, Relacja Miriam Koryski, k. 1–3.

¹²⁷ AŻIH, 301/2141, Relacja Betti Sznajder, k. 1–9.

¹²⁸ AŻIH, 301/2398, Relacja Nachy Mina Gurewicz, k. 1–29.

ukrywała się u Polaków)¹²⁹, Luby Minikies (opowiedziała o uratowaniu dwojga dzieci żydowskich przez ich polską opiekunkę w Wilnie)¹³⁰, Róży Fartus (po ucieczce z getta wileńskiego ukrywała się u znajomego Polaka w Niemieży)¹³¹, Borysa Ulmana (po ucieczce z getta brasławskiego przez kilka miesięcy ukrywał się u znajomego Polaka w pobliskiej wsi)¹³², Anastazji Bojarowej (relacja Polki, która uratowała dziewczynkę żydowską, za co została aresztowana i torturowana przez Gestapo, a następnie przewieziona do Ponar)¹³³, Franciszka Wojciukiewicza (jego rodzice udzielili w Wilnie schronienia żydowskiej rodzinie Kaców)¹³⁴, Ewy Stępnia (jej rodzina w Wilnie pomogła żydowskiej rodzinie Salomina Kaczergińskiego)¹³⁵. Bardzo istotny jest także zespół Yad Vashem Sprawiedliwi, w którym znajdują się akta spraw osób starających się o przyznanie medalu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Konieczna będzie także wnikliwa analiza zespołu Kolekcja dokumentów z gett i obozów Europy Środkowo-Wschodniej 1939–1944. Judenraty¹³⁶.

W zbiorach polskich jednymi z najbardziej wartościowych są zasoby Instytutu Pamięci Narodowej pochodzące głównie z Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku, gdzie znajdują się materiały dokumentujące zbrodnie z lat 1941–1944 na obywatelach polskich narodowości żydowskiej, mieszkańcach byłego województwa wileńskiego. W Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku należy przeprowadzić kwerendy w następujących śledztwach: Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości polskiej w Ponarach koło Wilna (S 1/00/Zn), Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1941–1944 na ludności narodowości żydowskiej na Wileńszczyźnie (S 87/06/Zn), Śledztwo w sprawie zbrodni popełnionych na więźniach obozu w Prawieniszkach koło Kowna (S 18/00/Zn), Śledztwo w sprawie zastrzelenia około 400 mieszkańców Świącian w związku z akcją odwetową (S 96/01/Zn)¹³⁷, Śledztwo w sprawie zabójstwa dokonanego przez żołnierzy niemieckich na cywilnych mieszkańcach Wilna (S 97/02/Zn), Śledztwo w sprawie zabójstw mieszkańców miejscowości Bezdany koło Wilna przez funkcjonariuszy okupanta niemieckiego (S 25/08/Zn), Śledztwo w sprawie aresztowania i rozstrzelania w Wilnie Bolesława Helmana (S 11/10/Zn).

¹²⁹ AŻIH, 301/2557, Relacja Chany Zareckiej, k. 1–8.

¹³⁰ AŻIH, 301/2738, Relacja Luby Minikies, k. 1–2.

¹³¹ AŻIH, 301/5589, Relacja Róży Fartus, k. 1–4.

¹³² AŻIH, 301/5873, Relacja Borysa Ulmana, k. 1–19.

¹³³ AŻIH, 301/2582, Relacja Anastazji Bojarowej, k. 1–8; AŻIH, 301/5449, Relacja Goldin Załmen, k. 1–4.

¹³⁴ AŻIH, 301/7074, Relacja Franciszka Wojciukiewicza, k. 1–3.

¹³⁵ AŻIH, 301/7157, Relacja Ewy Stępnia, k. 1–10.

¹³⁶ AŻIH, 269, Wilno-getto. Akta prywatne, Dokumenty Szlamy Prenera.

¹³⁷ Wiele protokołów przesłuchań świadków dotyczy zbrodni dokonanych na ludność narodowości żydowskiej w okolicach Świącian, gdzie rozstrzelano 20 Żydów w Kołtynianach, 96 Żydów w Starych Świącianach pod majątkiem Cerkliszki, 100 Żydów w Nowych Świącianach. Przesłuchiwany przez Zarząd Wojskowy Francuskiej Strefy Okupacyjnej w Niemczech Szymon Buszkaniec w sprawie Maciuleviciusa zeznał m.in.: „Trzech młodych Żydów (Bak, Matsolski i jeden młody nazwiskiem Lewin) zostali aresztowani przez Maciuleviciusa oraz policjantów litewskich i zastrzeleni na cmentarzu żydowskim (Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Gdańsku, S 96/01/Zn, t. 3, Protokół przesłuchania świadka Szymona Buszkańca, 26 IV 1948 r., s. 476).

Warto zwrócić uwagę również na zbiory Oddziałowego Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu, gdzie znajduje się zespół Spuścizna naukowa po dr. Romanie Korabie i unikatowe relacje osób narodowości żydowskiej ocalałych w Wilnie i Ponarach¹³⁸. Tam przechowywana jest m.in. relacja Ity Straż, która uniknęła śmiertelnego strzału w Ponarach i po wydostaniu się z dołu egzekucyjnego otrzymała pomoc od miejscowych Polaków: „W chałupie mieszkał chłop, Kuński się nazywał. Był to Polak, który znał dobrze jedną rodzinę żydowską, zamordowaną później przez hitlerowców. Kuński zgryzł się tym bardzo i dał sobie słowo, że choć jednego z tej rodziny uratuje. Zastałam więc w tej chacie także jednego chłopaka żydowskiego, którego Kuński przechowywał. Opatrzono mi tam ranę spirytusem, dali jeść”¹³⁹. Koniecznie należy zapoznać się z dokumentacją zgromadzoną w trzech zespołach stanowiących zasób Archiwum Akt Nowych w Warszawie: Delegaturze Rządu na Kraj¹⁴⁰, Komitecie dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów¹⁴¹ oraz w aktach aleksandryjskich¹⁴².

Warto wspomnieć, że na apel wystosowany przez Monikę Tomkiewicz do członków Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej zgłosiło się kilka osób, które przekazały niepublikowane relacje dotyczące pomocy udzielonej ludności żydowskiej. Na szczególną uwagę zasługuje relacja Jana Zapolskiego „Wilka”, żołnierza 23. Wileńskiej Brygady AK, który udzielał pomocy Żydom na terenie powiatu brasławskiego. Ukrył on w stodole pod przewróconym wozem przykrytym sianem Michała Fiszera, który później zmienił nazwisko na Winkokurowski. Przemyczał też żywność do getta brasławskiego. Na prośbę komendanta getta Mindla i jego zastępcy Mazy zorganizował dwa pistolety, które niestety zostały przez Niemców zarekwirowane¹⁴³.

Zbiory litewskie to głównie zasoby utworzonego po wojnie Państwowego Muzeum Żydowskiego im. Gaona w Wilnie (Vilniaus Gaono Žydų Istorijos Muziejus, VGŽIM), gdzie znajdują się liczne relacje o Polakach ratujących Żydów¹⁴⁴. Spośród zgromadzonej tu dokumentacji na szczególną analizę zasługują następujące zbiory: Proclamation „Paneriai means death” (VGŽIM 4458); Diary of Zelig Kalmanovich, „A Diary of the Nazi Ghetto in Vilna” (VGŽIM 4523); Diary of Grygory Shur, „Vilna Ghetto, Kailis forced labour camp, 1941–1944” (VGŽIM 4525); Poem written by Riklė Glezer, „Ponar” (VGŽIM 4577); Poem written by Liza Rozenberg (12 years old), „One pair of shoes” (VGŽIM 4589); Documents related with Yitskhok Rudashevski (VGŽIM 8358) oraz Letter written by Gurevičius and Assas, who were transported to Paneriai, 1943 (VGŽIM 4469). Ostatni

¹³⁸ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział we Wrocławiu, 221/152, 221/128, 221/154, 221/165, 221/234, 221/132, 221/221, 221/39, 221/125, 221/239, Spuścizna naukowa po dr. Romanie Korabie.

¹³⁹ *Ibidem*, 221/234, s. 1354–1367.

¹⁴⁰ AAN, Delegatura Rządu na Kraj, 202/III. Szczególnie interesujące są takie zagadnienia, jak postawa społeczeństwa polskiego wobec ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie, sprawozdania polityczno-społeczne, sytuacja na Ziemiach Wschodnich, raporty tygodniowe z ziem wschodnich.

¹⁴¹ AAN, 1916, Komitet Dla Upamiętnienia Polaków Ratujących Żydów.

¹⁴² Tzw. mikrofilmy aleksandryjskie.

¹⁴³ J. Zapolski, *Brasławskie wspomnienia z czasów wojny i okupacji*, mps w zbiorach Moniki Tomkiewicz.

¹⁴⁴ Duża część z nich jest opublikowana na stronie internetowej: <http://www.issigelbejesvaikas.lt/>, dostęp 20 X 2021 r.

z wymienionych dokumentów to list pisany w języku polskim przez dwóch Żydów Górwiacza i Assa, datowany na 26 czerwca 1943 r., w którym możemy przeczytać o „niegodziwej pomocy” udzielanej ukrywającej się grupie ludności żydowskiej (jedna grupa liczyła 45, druga 67 osób): „[...] mieliśmy tylko komunikację z jedną Polką, która nazywała się Marysia, wtedy Marysia miała troje dzieci. Ta kobieta brała od nas ubrania męskie, damskie futra, męskie futra, jedwabną bieliznę, wszystko, co mieliśmy, to ona brała i nam dostarczała żywność. A potem my ją wzbogaciliśmy, ona zdobyła się na pieniądze, miała 40 tys. [zł] i 50 [czy] 60 tys. marek, to ona jeździła do Szyrwint i przywoziła 3–4 kabuny, 2 pudy słoniny, 5 cetnarów mąki pszennej, masło – 20 kilo, jajka, to wszystko za nasze dobro, za nasze pieniądze [...]. Kazała nam dać 5 kilo złota: – a nie, to ja was wydam do Gestapo niemieckiego – i dała termin”. Wszystkie ukrywające się osoby zostały ostatecznie wydane przez ową Marysię i wywiezione do Ponar¹⁴⁵. Ale w archiwum przechowywanych jest także wiele dokumentów, relacji i fragmentów publikacji na temat obywateli polskich narodowości polskiej, którzy ponieśli śmierć za ratowanie Żydów, jak na przykład: Arkadiusz Szpakowski, rozstrzelany w Ponarach 22 grudnia 1941 r., czy Witold Juodka, który ukrywał w swoim mieszkaniu w Wilnie dwie Żydówki: Miriam i Izabellę Podselver, za co został rozstrzelany w Ponarach 31 stycznia 1942 r.

Przydatne okazać się na pewno archiwalia przechowywane w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, LCVA), gdzie znajdują się materiały do dziejów getta wileńskiego oraz na temat funkcjonowania niemieckiej i litewskiej policji bezpieczeństwa w latach 1940–1944. Już podczas wcześniejszych kwerend prowadzonych w archiwum szczególnie cenny okazał się zespół R 1673, stanowiący kartotekę niemieckiej policji bezpieczeństwa, w której figurują nazwiska i przebieg śledztwa w sprawie Polaków skazanych na karę śmierci za pomoc ludności żydowskiej: Witolda Senickiego, straconego w Ponarach 24 czerwca 1942 r. za pomoc Żydom i ich legalizację; ks. Romualda Świrkowskiego, aresztowanego 15 stycznia 1942 r., straconego w Ponarach 5 maja 1942 r. za niesienie pomocy Żydom i czynny udział w organizacjach niepodległościowych; Witolda Juodkę, aresztowanego 12 grudnia 1941 r. i rozstrzelanego w Ponarach 31 stycznia 1942 r. za ukrywanie w swoim mieszkaniu dwóch Żydówek.

Konieczna będzie też kwerenda w Litewskim Archiwum Specjalnym w Wilnie (Lietuvos Ypatingasis Archyvas, LYA), gdzie przechowywane są źródła wytworzone przez NKWD, zawierające dokumenty procesowe członków wileńskiego Sonderkommando, sądzonych w ZSRR oraz inne materiały dotyczące eksterminacji Żydów wileńskich¹⁴⁶. Należy również nawiązać współpracę z Centrum Badania Ludobójstwa i Ruchu Oporu Mieszkańców Litwy (Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo Centras), które od 1992 r. zajmuje

¹⁴⁵ VGŽIM, 4469, Letter written by Gurevičius and Assas, who were transported to Paneriai, 1943 r., s. 1–4.

¹⁴⁶ W Litewskim Archiwum Specjalnym w Wilnie należy kontynuować rozpoczęte przez Monikę Tomkiewicz kwerendy w następujących zespołach: Zespół nr 15, Wydziały główne, powiatowe, gminne i rejonowe NKGB-KGB LSRR 1940–1991 (walka przeciwko litewskiemu podziemiu narodowemu i oddziałom polskiej AK, polityczny i ideologiczny kontrwywiad, poszukiwanie osób uważanych za przestępców państwowych; Zespół nr 17 II, Wydział NKGB-MGB LSRR 1943–1953 (poszukiwania osób uznawanych za przestępców państwowych, które współpracowały w latach wojny z okupacyjnymi niemieckimi organami władzy).

się badaniami nad ludobójstwem, zbrodniami przeciwko ludzkości i prześladowaniami w czasie okupacji radzieckiej, niemieckiej, a także działalnością podziemia.

Zbiory w Izraelu pochodzą z Archiwum Yad Vashem (Yad Vashem Archives) w Jerozolimie, przede wszystkim z Działu Sprawiedliwych (Collection of the Righteous Among the Nations Departament), zawierającego teczki spraw dotyczących nadania medalu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata – zarówno zakończonych nadaniem odznaczenia, jak i niezakończonych pozytywnie, a także z Działu Świadectw (Testimonies Department) z najliczniejszym na świecie zbiorem relacji i wspomnień żydowskich. W archiwum Instytutu Yad Vashem przechowywana jest m.in. relacja Isaaka Kagana, przewiezionego z więzienia łukieskiego do Ponar, któremu jednak udało się przeżyć egzekucję. W 1946 r. przed Wojewódzką Żydowską Komisją Historyczną w Białymstoku zeznał: „Nie pamiętam, aby ofiary płakały, może tylko dzieci, ale to nie z powodu tego, co tutaj się działo, tylko dlatego że nie jadły od dawna [...]. Nie zdawałem sobie sprawy, kto jest z mojej prawej, a kto po mojej lewej stronie, bo tak naprawdę już mnie nie było. Byłem spokojny, moje szczupłe ciało przeszła kula ze strzelby i upadłem na ziemię, i leżałem w białym śniegu. Nie poruszałem się, chociaż było zimno poniżej zera. Zaczęło się ściemniać i ja zacząłem odtrącać ode mnie zwłoki, nie będąc pewien, że to jest realne, co robię. Zwłoki leżały na mnie, a ich krew spływała po mnie przez cztery lub pięć godzin [...]. Wydostałem się z dołu i byłem tak biały, że zbytnio nie różniłem się od koloru śniegu, tylko miałem na sobie czerwone plamy krwi”¹⁴⁷.

W Stanach Zjednoczonych natomiast są to zasoby archiwum Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie (United States Holocaust Memorial Museum) oraz Archiwum USC (USC Shoah Foundation. The Institute for Visual History and Education. Visual History Archive w Los Angeles (wywiady na nośnikach elektronicznych). Interesujące zasoby znajdują się też w Archiwum Yidisher Visnshaftlekher Institut, czyli Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Nowym Jorku, który powstał w 1925 r. w Wilnie, a w czasie wojny został ewakuowany do Nowego Jorku.

Dodatkowo należy podkreślić, że Litwa zdecydowała się na uhonorowanie Krzyżem Ratowania Ginących (Žūvančiųjų gelbėjimo kryžius), które świadczyły pomoc Żydom, niezależnie od tytułu Sprawiedliwego wśród Narodów Świata.

W United States Holocaust Memorial Museum przechowywana jest dokumentacja z procesów austriackich Sądu Okręgowego w Graz (LG Graz), dotycząca masowych zbrodni dokonanych na ludności żydowskiej od czerwca 1941 do lipca 1944 r. przez członków Einsatzkommando 3, Einsatzgruppe A oraz przez wileński oddział Sonderkommando. Dokładnej analizie wymagają protokoły przesłuchań ludności żydowskiej znajdujące się w następujących aktach procesowych: śledztwo LG Graz w sprawie Franza Schwarza¹⁴⁸; Śledztwo LG Graz przeciwko Franzowi Radifowi, Erichowi Appelowi i Leopoldowi Litschauerowi¹⁴⁹;

¹⁴⁷ Yad Vashem Documents Archive, The World Holocaust Remembrance Center, Testimony of Isaak Kagan regarding his experiences in a Vilna prison, Ponary and in the Vilna Ghetto, s. 1–3, <https://documents.yadvashem.org/index.html?language=en&search=global&strSearch=ponary&GridItemId=354033>, dostęp 20 X 2021 r.

¹⁴⁸ LG Graz, 18 Ur 122/65, Gegen Franz Schwarz, *passim*.

¹⁴⁹ LG Graz, 17 VR 557/63, Verfahren vor dem Landesgericht fuer Strafsache Graz gegen Franz Radif, Erich Appel und Leopold Litschauer, *passim*.

Śledztwo LG Graz przeciwko Franzowi Murerowi¹⁵⁰ oraz Śledztwo LG Wien przeciwko Franzowi Murerowi¹⁵¹. W aktach procesowych Sądu Okręgowego w Graz w sprawie przeciwko Murerowi można odnaleźć zeznanie świadka Estery Lew z domu Back, która podała, że latem 1942 r., po otrzymaniu informacji, iż Niemcy planują przeprowadzanie kolejnej akcji w getcie wileńskim, uciekła z niego wraz ze swoim 3-letnim synem Moschem i schroniła się u znajomego Polaka, szewca Adama Wiśniewskiego, mieszkającego w Wilnie przy ulicy Gaona 7. Wiśniewski zorganizował jej schronienie na strychu, jej dziecko biegało swobodnie wokół domu. Następnego dnia około godziny 11.00 zauważyła ze strychu, że pod dom zjechał samochód z Niemcami. Funkcjonariusze zapytali Wiśniewskiego o Żydów, których ukrywa. Usłyszeli odpowiedź, że znalazł on dziecko żydowskie na ulicy i zabrał je do swojego mieszkania. Wtedy Franz Murer wysiadł z samochodu i strzelił do dziecka z rewolweru na oczach właściciela domu i matki obserwującej ze strychu całe zajście¹⁵².

W materiałach archiwalnych Studium Polski Podziemnej w Londynie można odnaleźć jedynie tajną depezę emisariusza Stefana Roweckiego podpisaną pseudonimem „Kalina”, który złożył ją na początku maja 1943 r. w Oddziale Specjalnego Sztabu Naczelnego Wodza, informując, że „4 kwietnia przybyły do Ponar pod Wilnem cztery transporty Żydów z miasteczek województw nowogródzkiego i wileńskiego, przeważnie starców, kobiet i dzieci, eskortowane przez 400 policjantów litewskich. Następnego dnia rano, w czasie wywlekania mężczyzn z wagonów część kobiet i dzieci podjęła próbę ucieczki. Policjanci litewscy rozpoczęli masakrę, około tysiąca Żydów zginęło przy dworcu kolejowym, resztę – około 5 tysięcy – wymordowano w zawczasu przygotowanych dołach”¹⁵³. Brakuje w tej depeży informacji o pomocy udzielonej ludności żydowskiej na obszarze województwa wileńskiego.

Bardzo ważna jest także dokumentacja znajdująca się w archiwach niemieckich. W berlińskim Bundesarchiv konieczna jest kontynuacja badań rozpoczętych przez Monikę Tomkiewicz do śledztw Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku w sprawie zbrodni dokonanych na ludności polskiej narodowości żydowskiej w Ponarach i innym miejscach straceń na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944. Kwerendą należy objąć następujące zespoły: R 90 – Reichskommissar für das Ostland 1930–1945¹⁵⁴; R 6 – Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete; R 91 –

¹⁵⁰ LG Graz, 4 Vr 1811/62, 13 Vr 1257/61, Vg 13 Vr 3485/55, Vg 11 Vr 6880/47, Verfahren vor dem Landesgericht fuer Strafsache Graz gegen Franz Murer, *passim*.

¹⁵¹ LG Graz, 4 Vr 1811/62, Beschuldigter Franz Murer, *passim*.

¹⁵² LG Graz, Verfahren vor dem Landesgericht fuer Strafsache Graz gegen Franz Murer, Sprawozdanie Sądu Okręgowego w Karlsruhe, 15 Vr 1811/62, s. 428.

¹⁵³ Studium Polski Podziemnej w Londynie, Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza, Żydzi, A. 271, Radiogram emisariusza Kaliny nr 745, 4 V 1943 r., k. 70.

¹⁵⁴ W zespole tym dokonano kwerendy w następujących jednostkach archiwalnych o sygnaturach: R 90/145, Tajne wytyczne Komisariatu Rzeszy Ostland w sprawie traktowania małżeństw mieszanych (aryjsko-żydowskich); Tajne pismo Komisariatu Rzeszy Ostland odnośnie do osób określonych jako Żydzi – sprawy rasowe, religijne, rodzinne; Tajne pismo z Komisariatu Rzeszy Ostland na temat administrowania gett żydowskich powstałych w Rydze, Kownie, Wilnie i Mińsku, jak również mniejszych gett; R 90/146, Tajne pismo Generalnego Komisarza Litwy z siedzibą w Kownie Adriana von Renteln w sprawie określenia obowiązków i przywilejów dla osób zamieszkujących w gettach w Kownie i Wilnie; Pismo w sprawie wykorzystania

Gebietskommissare im Geschäftsbereich des Reichskommissars für das Ostland; NS 30 – Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; R 70 – Sowjetunion Polizeidienststellen in den eingegliederten und besetzten Gebieten – Sowjetunion; R 70 – Polen Polizeidienststellen in den eingegliederten und besetzten Gebieten¹⁵⁵. W Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin została już przeprowadzona wstępna kwerenda, podczas której do szczegółowej analizy wytypowano zespół RAV Moskau Botschaft¹⁵⁶, Politische Beziehungen der UdSSR zu den Baltischen Staaten (Wiederreingliederung des Wilnagebietes nach Litauen). W Archiwum Federalnym w Ludwigsburgu (Bundesarchiv Ludwigsburg) i ludwigsburskim Centralnym Krajowym Zarządzie Wymiaru Sprawiedliwości (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltung Ludwigsburg) należy zapoznać się ze śledztwami w następujących sprawach: zabójstw w getcie żydowskim w Wilnie; zabójstw w rejonie wileńskim: Baranach, Michaliszkach, Ostrowcu i Smorgoniu w latach 1941–1942; zbrodni nazistowskich w Oszmianie; zbrodni na ludności żydowskiej w Mołodecznie; likwidacji getta w Głębokim od maja do czerwca 1942 r.; zbrodni dokonanych na Polakach i Żydach w Berezwezu 4 marca i 4 lipca 1942 r.; zbrodni dokonanych na Żydach w Kownie i Ponarach w latach 1941–1944. Należałoby ponadto przeprowadzić badania w zbiorach zgromadzonych w archiwum Stasi, czyli w Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatsicherheitsdienstes der ehemaligen DDR Berlin, gdzie przechowywane są materiały procesowe w sprawie sprawców zbrodni narodowosocjalistycznych, wobec których przygotowywane były akty oskarżenia przez prokuratorów Niemieckiej Republiki Demokratycznej.

Podsumowanie

Okupant niemiecki na terenie utworzonego Okręgu Generalnego Litwa jako pierwszą zaatakował ludność żydowską, uważaną za podporę reżimu sowieckiego. Zagłada Żydów na terytoriach wschodnich była prowadzona również w ramach nazistowskiego programu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” (Endlösung der Judenfrage). Akcja eksterminacyjna na Wileńszczyźnie doprowadziła do wyniszczenia niemal całej społeczności żydowskiej. Śmierć poniosło około 95 proc. Żydów – około 140 tys. zamordowanych. Duża część ocalałych Żydów wileńskich wstąpiła do partyzantki sowieckiej i zaangażowała się czynnie w walkę na terenie Puszczy Rudnickiej oraz likwidację polskiego podziemia niepodległościowego na Wileńszczyźnie¹⁵⁷.

Mimo że od jesieni 1941 r. wileński Okręg ZWZ/AK był w stadium odbudowy osłabionych aresztowaniami struktur dowódczych i nie był w stanie podjąć walki zbrojnej mającej na celu powstrzymanie masowego mordowania Żydów, sukcesywnie jednak

Żydów zamieszkujących w Okręg Generalny Łotwa do pracy; Wytyczne odnośnie do oznaczeń noszonych na odzieży osób narodowości żydowskiej; Zakazy odnoszące się do osób pochodzenia żydowskiego; Rozwiązanie kwestii żydowskiej na terenie miasta Ryga.

¹⁵⁵ Z tej jednostki w szczególności: Bundesarchiv Berlin, R 70-Polen/198, Evakuierung von Polen und Juden sowie Ansiedlung von Balten und Wolyniendeutschen, Befehls des Hoheren SS und Polizeifuehrer.

¹⁵⁶ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin, RAV Moskau Botschaft, 490, film nr 466/2267-227025.

¹⁵⁷ M. Tomkiewicz, *Zbrodnia...*, s. 110–134; J. Wołkonowski, *Stosunki...*, s. 324–332.

powiadał o tragicznej sytuacji naczelne władze Polski na emigracji. Na podstawie nadesłanych meldunków komendant ZWZ gen. Stefan Rowecki informował świat: „Litwini nadal współpracują z Niemcami, mordują resztki Żydów i szykanują Polaków”¹⁵⁸. Zdarzały się przypadki odbicia jeńców żydowskich z rąk niemieckich przez oddziały partyzanckie AK, co miało miejsce na przykład 5 listopada 1943 r., gdy 3. Brygada „Szczerbca” odbiła jeńców polskich i żydowskich w Wornianach. Żydzi zostali eskortowani do pobliskich lasów i zaopatrzeni w narzędzia i żywność, aby zdołali przeżyć¹⁵⁹.

Należy podkreślić, że to głównie ludność cywilna i duchowieństwo zamieszkujące przedwojenne województwo wileńskie zapisali chlubną kartę w ratowaniu ludności żydowskiej prześladowanej przez Niemców i litewski aparat administracyjno-policyjny w czasie II wojny światowej. Ale niewielu ich przedstawicieli otrzymało medal Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Wiadomo, że przypadków udzielania pomocy było zdecydowanie więcej, jednak dokładne ich ustalenie wymaga szczegółowych badań, głównie archiwalnych, gdyż literatura odnosząca się do zagadnienia ratowania ludności żydowskiej podczas okupacji niemieckiej w Wilnie i na Wileńszczyźnie nie jest duża. Niewątpliwie o nasileniu pomocy dla ludności żydowskiej na Wileńszczyźnie możemy mówić głównie w okresie od września 1941 do czerwca 1942 r., gdy funkcjonowały getta wileńskie.

Do tej pory w historiografii jedynie w Państwowym Muzeum Żydowskim im. Gaona w Wilnie podjęto szczegółowe badania nad tematem ratowania Żydów na obszarze przedwojennego województwa wileńskiego. Na szczególną uwagę zasługuje wydana na Litwie książka Sofiji Binkienė *Ir be ginklo kariai* (Nieuzbrojeni wojownicy) oraz czterotomowa seria wydawnicza Państwowego Muzeum Żydowskiego w Wilnie *Gyvybę ir duoną nešančios rankos* (Ręka niosąca życie i chleb). Z publikacji wydanych na Białorusi istotne są dwie monografie zbiorowe: *Pravedniki narodov mira Belarusi* oraz *Pravedniki narodov mira. Zhivye svidetel'stva Belarusi. Sbornik statei i materialov*. Z wydawnictw polskich jedynie książka Ilony Lewandowskiej *Tak teraz postępują uczciwi ludzie. Polacy z Wileńszczyzny ratujący Żydów* ściśle odnosi się do opisywanego tematu. Nie jest to jednak opracowanie *stricte* naukowe, a raczej reporterskie. Powodów takiego stanu rzeczy jest kilka. Przede wszystkim w wyniku nowego wytyczania granic po II wojnie światowej tereny na wschodzie (Ukraina, Białoruś czy Litwa) z powodów politycznych nie cieszyły się zainteresowaniem badaczy. Dotkliwy brak pogłębionych studiów poświęconych zagadnieniu pomocy udzielanej przez Polaków prześladowanym Żydom, zwłaszcza na dawnych wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej, wymusza obszerne kwerendy i poszukiwania pozycji bibliograficznych wydanych nie tylko po polsku, ale również w innych językach, na przykład angielskim, litewskim, niemieckim, rosyjskim, białoruskim, hebrajskim czy w jidysz. Należy jednak stwierdzić, że wiele dotychczasowych publikacji cechuje pewna jednostronność. Odnosi się to zarówno do autorów pochodzących z krajów leżących w radzieckiej strefie wpływów, jak i do uczonych ze Stanów Zjednoczonych, Izraela czy państw Europy Za-

¹⁵⁸ *Armia Krajowa w dokumentach*, t. 2: Czerwiec 1941 – kwiecień 1943, kom. red. H. Czarnocka et al., Londyn 1973, s. 195.

¹⁵⁹ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński...*, s. 146.

chodniej. W badaniach prowadzonych nad zjawiskiem pomocy udzielanej Żydom przez społeczność polską Wilna i Wileńszczyzny konieczne jest wykorzystanie nie tylko prac historycznych, ale również literatury popularnej i wspomnieniowej, a przede wszystkim zbiorów archiwalnych (w tym także archiwów mówionych). Można sądzić, że większy dostęp historyków do archiwów i publikacji zagranicznych stwarza możliwość szerszego spojrzenia na problematykę pomocy.

Określenie dokładnej liczby osób świadczących pomoc sąsiadom żydowskim wymaga dalszych szczegółowych badań. Konieczna wydaje się kwerenda w zasobach IPN, a szczególnie w aktach spraw zakończonych prawomocnie wyżej cytowanych śledztw dotyczących byłego województwa wileńskiego, zgromadzonych w archiwum podręcznym Oddziałowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Gdańsku. W zbiorach relacji Żydów ocalałych z Zagłady znajdujących się w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie – na 6966 relacji kilkadziesiąt z nich dotyczy w różnym stopniu przedwojennego województwa wileńskiego. Obiecujące są też relacje o przypadkach pomocy ludności żydowskiej przekazywane przez członków Towarzystwa Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej. Podobnie konieczne byłaby kwerendy w zasobach Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie oraz archiwach litewskich: Vilniaus Gaono Žydų Istorijos Muziejus, Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas i Lietuvos Ypatingasis Archyvas. W trakcie prowadzonych od 2004 r. kwerend w archiwach niemieckich ujawniono szereg dokumentów zawierających istotne informacje na temat stosunków polsko-żydowskich na obszarze przedwojennego województwa wileńskiego oraz eksterminacji osób narodowości żydowskiej na tym terenie. Szczegółowej kwerendy w tym temacie wymagałyby zasoby następujących instytucji: Bundesarchiv Ludwigsburg, Bundesarchiv Berlin, Institut für Zeitgeschichte München i Politisches Archiv des Auswaertigen Amts Berlin.